

کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز (۷)؛ مورد مطالعه: واکاوی کارکرد اجتماعی وقف در ترکیه

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۹/۱۶

شماره مسلسل:
۲۱۱۶۵

مرکز پژوهش‌های
مجلس شورای اسلامی

عنوان گزارش:

کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز (۷)؛ مورد مطالعه: واکاوی کارکرد اجتماعی وقف در ترکیه

نوع گزارش: طرح / لایحه □، راهبردی ■، نظارتی □، پیش‌نویس قانونی □

نام دفتر:

مطالعات فرهنگی و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

تهیه و تدوین کنندگان:

جواد صبوری کزج، سینا عصاره‌نژاد دزفولی

مدیر مطالعه:

سینا عصاره‌نژاد دزفولی (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

ناظر علمی:

موسی بیات

ناظران علمی خارج از مرکز:

محمد سلیمانی (استادیار و عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع))، رضا دهقانی (دانشیار و عضو هیئت علمی دانشکده مطالعات جهان دانشگاه تهران)، حسن صادقیان (رئیس اداره مشترک المنافع و ترکیه در مجمع جهانی اهل بیت (ع))

اظهار نظر کنندگان خارج از مرکز:

محمود صدقیزاده (رایزن فرهنگی سابق جمهوری اسلامی ایران در ترکیه)، سید محمد رضا سیدی (معاون برون‌دادهای علمی-پژوهشی پژوهشکده مطالعات وقف و نیکوکاری)، سید حسین سیدی (عضو هیئت علمی مهندسی صنایع و مدیریت دانشگاه صنعتی شاهرود)، الهام ملک‌زاده (دانشیار پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

اظهار نظر کنندگان داخل مرکز:

سعید شفیعا (معاون دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ)، سید حسنعلی سیاحیزاده (کارشناس گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف)

گرافیک و صفحه آرایی:

سیده فاطمه ابوطالبی

ویراستار ادبی:

مزگان کاظمی

واژه‌های کلیدی:

۱. ترکیه
۲. دین
۳. وقف ترکیه
۴. کارکرد اجتماعی نهاد دین
۵. کارکرد اجتماعی وقف
۶. تأمین مالی نهاد دین

تاریخ شروع مطالعه:

۱۴۰۳/۹/۱

فهرست مطالب

چکیده.....	۶
خلاصه مدیریتی.....	۷
۱. مقدمه.....	۹
۲. نگاهی به کارکردها و سیر تطور ساختاری اداره نهاد وقف در دوران عثمانی.....	۱۰
۱-۲. وقف: نهادی سنت پایه با کارکردهای اجتماعی متنوع.....	۱۰
۲-۲. ساختار سازی برای اداره نهاد وقف در دوران عثمانی.....	۱۱
۲-۳. تأسیس وزارت اوقاف همایونی؛ تمرکزگرایی و افزایش دخالت دولت در نهاد وقف.....	۱۱
۳. وقف در آغاز دوران جمهوریت: تحولات بنیادین ساختاری.....	۱۲
۳-۱. تحولات سازمانی اداره وقف: ایجاد اداره کل اوقاف در سال ۱۹۲۴.....	۱۳
۳-۲. تحولات قوانین نهاد وقف: از تغییرهای واژه‌ای تا تحولات شکلی (سال ۱۹۲۶ تا ۱۹۶۷).....	۱۳
۴. توجه دوباره به وقف در دوران جمهوریت: تصویب قانون مدنی شماره ۹۰۳ (سال ۱۹۶۷).....	۱۴
۴-۱. حمایت میدانی از فعالیت‌های سازمان دیانت توسط بنیاد وقفی دیانت.....	۱۴
۴-۲. شکل‌گیری جریان فعال اجتماعی-اقتصادی در زمینه وقف و امور خیریه با گرایش به سبک غربی.....	۱۵
۴-۳. ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی؛ آغاز جدی رویکرد کارکردگرایانه به دین.....	۱۶
۴-۴. توسعه وقف از دهه ۱۹۸۰ با هدف حل مشکلات اجتماعی جامعه.....	۱۶
۴-۵. شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش‌های اسلامی.....	۱۷
۴-۶. توسعه فعالیت بنیادهای وقفی در گستره فراملی.....	۱۸
۴-۷. نقش نهاد وقف در احیای جریان اسلام‌گرایی در عرصه قدرت و سیاست.....	۱۹
۴-۸. نهاد وقف در دوران حزب عدالت و توسعه.....	۱۹
۵. ساختار و ماهیت فعلی نهاد وقف در ترکیه.....	۲۱
۵-۱. انواع وقف.....	۲۱
۵-۲. ساختار سازمانی اداره کل اوقاف.....	۲۲
۵-۳. سیاست مالیاتی نظام حکمرانی وقف ترکیه برای توسعه بنیادهای وقفی.....	۲۳
۵-۴. سیاست شفافیت در نظام حکمرانی وقف ترکیه.....	۲۳
۵-۵. سیاست حفظ و نگهداری موقوفات در حکمرانی وقف ترکیه.....	۲۴
۶. جمع‌بندی و ارائه پیشنهادها و سیاستی.....	۲۴
۶-۱. «متمرکزسازی مدیریت» و «افزایش مداخله دولت» دو عنصر محوری در سیر تطور ساختار اداره وقف از دوره عثمانی تا کنون ...	۲۴
۶-۲. سیاست‌های تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه، عاملی اساسی در ترویج فرهنگ وقف در این کشور.....	۲۵
۶-۳. سیاست شفافیت، عامل اساسی اعتماد آفرینی برای مردم نسبت به بنیادها و انجمن‌های وقفی.....	۲۵
۶-۴. تعریف نقش‌های «حمایتی و پشتیبانی» از سیاست‌ها، سازمان‌ها و برنامه‌های دولتی برای بنیادهای وقفی در حکمرانی وقف ترکیه.....	۲۵
۶-۵. محوریت «سیاست حفظ عین موقوفات» از طریق تعریف سازوکارهای تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه.....	۲۶
۶-۶. پیشنهادها و درس‌آموخته‌های سیاستی.....	۲۶
منابع و مأخذ.....	۲۸

فهرست جدول

جدول ۱. تاریخچه تطور ساختار اداره اوقاف (از عثمانی تا کنون).....	۲۵
--	----

کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز (۷)؛ مورد مطالعه: واکاوی کارکرد اجتماعی وقف در ترکیه

Doi: [10.22034/report.mrc.2025.1404.33.9.21165](https://doi.org/10.22034/report.mrc.2025.1404.33.9.21165)

چکیده

نقش وقف در تحولات سیاسی اجتماعی ترکیه، به خصوص در تأمین مالی نهاد دین و سازگاری با حکمرانی جدید ترکیه و به کارگیری ظرفیت آن در راستای اهداف این نظام، بررسی الگوی مدیریت وقف در این کشور را نسبت به دیگر کشورهای جهان اسلام، پراهمیت می‌کند. بر این اساس، مسئله گزارش حاضر، بررسی کارکرد وقف، به خصوص در تأمین مالی نهاد دین در ترکیه و واکاوی نقش دولت در این موضوع است. پس از فروپاشی عثمانی و آغاز دوران جمهوریت، دولت برای محو میراث عثمانی، از طریق تغییرهای ساختاری، در صدد تضعیف نهاد وقف و به خدمت درآوردن این نهاد در جهت اهداف دولت برآمد. اما از دهه ۱۹۸۰ تاکنون، عواملی مانند اصلاحات قانونی، ترکیب هویت ترکی-اسلامی، رشد جریان‌های اسلامی و به وجود آمدن مشکلات اجتماعی ناشی از سیاست‌های نئولیبرالی موجب توسعه دوباره نهاد وقف شد. در این دوران، برخی از مهم‌ترین مشخصه‌های اداره وقف، شامل «متمرکزسازی مدیریت و افزایش مداخله دولت»، «سیاست‌های تشویقی، عامل اساسی ترویج فرهنگ وقف»، «سیاست شفافیت، عامل اساسی اعتمادآفرینی برای مردم نسبت به بنیادها و انجمن‌های وقفی» و «تعریف نقش‌های حمایتی و پشتیبانی از سیاست‌ها، سازمان‌ها و برنامه‌های دولتی برای بنیادهای وقفی در حکمرانی وقف ترکیه» است. در نهایت، مبتنی بر این تجربه کاوی، پیشنهادهایی برای اداره این نهاد در ایران ارائه می‌شود که عبارت‌اند از: ۱. محدودسازی حداکثر مهلت اجاره موقوفات؛ ۲. افزایش حداکثر مهلت اجاره موقوفات در ازای تعهد مستأجر به تعمیر و بازسازی؛ ۳. راه‌اندازی سکویی برخط برای ارتقای شفافیت در عملکرد سازمان اوقاف و امور موقوفات.

■ بیان/شرح مسئله

بررسی نهاد وقف در کشور ترکیه، از یک سو به دلیل کارکردهای متعدد در عرصه‌های اجتماعی و قدرت جریان‌سازی فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن در ادوار مختلف تاریخ این سرزمین، به خصوص در برهه فعلی، اهمیت می‌یابد و از سوی دیگر، با توجه به اینکه ساختار حکمرانی این نهاد تحولات گسترده‌ای را در ادوار مختلف تاریخی این کشور، از شکل سنتی به مدرن، پشت سر گذاشته است، اهمیت فراوانی از جهت شناخت مدل‌های مختلف حکمرانی بر نهادهای دینی سنتی، در فضای غالب جهان مدرن دارد. بنابراین مسئله اصلی گزارش حاضر، بررسی کارکردهای وقف، به خصوص در تأمین مالی نهاد دین در ترکیه و واکاوی نقش دولت ذیل ساختارهای سازمانی، قانونی و سازوکارهای اجرایی در این موضوع است.

■ نقطه نظرات/یافته‌های کلیدی

در امپراتوری عثمانی، دولت مسئول خدمات اداری، دفاعی، امنیتی و قضایی بود و خدمات فرهنگی و اجتماعی از جمله آموزشی، مذهبی، فرهنگی، ورزشی، بهداشتی و کمک به فقرا، عمدتاً از طریق اوقاف انجام می‌شد. پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی و آغاز دوران جمهوریت (۱۹۲۳)، تغییر و تحول ساختاری مدیریت نهاد وقف با ایجاد اداره کل اوقاف ذیل نخست‌وزیری ترکیه در سال ۱۹۲۴ و تصویب قانون مدنی ترکیه در ۲۴ اکتبر ۱۹۲۶ آغاز شد و با تصویب قانون وقف در سال ۱۹۳۵ ادامه یافت. واژه‌گزینی (جایگزینی واژه «تأسیس» به جای «وقف»)، واگذاری موقوفات به سازمان‌های عمومی و فروش به مردم، تغییر ماهیت وقف به امور خیریه و خارج کردن معنای وقف از دایره گفتمانی دین مهم‌ترین تحولات بنیادین نهاد وقف از آغاز جمهوریت تا سال ۱۹۶۷ بود. قانون مدنی سال ۱۹۶۷ زمینه را برای توسعه و رشد دوباره نهاد وقف فراهم آورد. طبق این قانون اصطلاح وقف بار دیگر به ادبیات حقوقی بازگشت. پس از اصلاحات قانونی انجام شده، جریان‌های اجتماعی-اقتصادی در زمینه وقف و امور خیریه با گرایش به سبک غربی ایجاد شد که مهم‌ترین آنها بنیادهای وقفی «وهبی کوچ (۱۹۶۹)»، «سابانجی (۱۹۷۴)» و «بخش سوم (۱۹۹۳)» است. پس از روی کار آمدن کنعان اورن (۱۲ سپتامبر ۱۹۸۰)، ایده ترکیب هویت ترکی-اسلامی با رویکرد کارکردگرایانه به دین، مورد توجه سیاست‌های دولت قرار گرفت که همین امر موجب توسعه نهاد وقف در ترکیه شد. از دهه ۱۹۸۰، پس از رفع بسیاری از موانع ساختاری، حقوقی و فرهنگی، وقف به شکل خیره‌کننده‌ای توسعه پیدا کرد و پاسخ‌گوی بخشی از مسائل اجتماعی حاصل از سیاست‌های نئولیبرال دولت در آن برهه زمانی شد. یکی از اقدام‌های تورگوت اوزال (هشتمین رئیس‌جمهوری ترکیه) در این راستا، تأسیس «صندوق حمایت اجتماعی و ترویج همبستگی (۱۹۸۶)» در قالب اوقاف محلی و فراگیر، با حمایت دولتی بود. در ادامه روند توسعه بنیادهای وقفی، شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش اسلامی به وجود آمد که مهم‌ترین آنها شبکه مربوط به فتح‌الله گولن و شبکه وابسته به نجم‌الدین اربکان بود. فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و جنگ بوسنی در توسعه فعالیت بنیادهای وقفی در گستره فراملی اثرگذار بود و از دهه ۱۹۹۰، دو جریان فعال عرصه وقف و امور خیریه، یعنی جریان‌های «سبک اروپایی» و «اسلامی» وارد عرصه فراملی وقف شدند. همچنین، در شرایط سرکوب و غیرقانونی شدن فعالیت‌های سیاسی، اوقاف به چتری برای پیگیری فعالیت‌های غیردولتی قانونی در کشور ترکیه تبدیل شد و شبکه‌های دینی از همین طریق قدرت سیاسی یافتند و در نتیجه، در سال ۲۰۰۲ با حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه به قدرت رسیدند.

طبق ماده (۱۰۱) قانون مدنی ترکیه به شماره ۴۷۲۱، «اوقاف مجموعه‌ای از اموال با شخصیت حقوقی است و توسط اشخاص حقیقی و حقوقی تشکیل می‌شود که دارای و حقوق کافی را به یک هدف خاص و دائمی اختصاص می‌دهند». از نظر ساختاری، اداره کل اوقاف، ذیل وزارت فرهنگ و گردشگری ترکیه، مسئولیت اصلی رسیدگی به امور وقف را برعهده دارد و شورای اوقاف بالاترین مرجع تصمیم‌گیری این اداره کل است. اداره کل اوقاف از دو بخش سازمان مرکزی (ریاست اداره کل، ۳ معاونت و ۱۴ اداره) و بخش استانی (۲۵ اداره منطقه‌ای) تشکیل شده است.

■ پیشنهاد راهکار تقنینی، نظارتی یا سیاستی

مداخله گسترده دولت در امر وقف، موضوع محوری و اساسی در زمینه ساختار اداری و نظارتی وقف در طول تاریخ عثمانی و ترکیه محسوب می‌شود که می‌توان گفت همواره روند تطور ساختار اداری وقف از دوران عثمانی تاکنون در جهت افزایش تمرکزگرایی و مداخله هرچه بیشتر دولت در امور وقف بوده است. از نظر کارکردی، نهاد وقف با ارائه خدمات اجتماعی در دوران عثمانی نقش مهمی در پاسخ به نیازهای مردم داشت اما با آغاز جمهورییت دچار تغییرهای ساختاری شد و به حاشیه رفت. در ادامه دوران جمهورییت (از دهه ۱۹۸۰ به بعد)، کارکردهای فرهنگی-هویتی (فعالیت‌هایی در زمینه آموزشی، دینی، علمی و میراث فرهنگی)، اجتماعی (کمک‌های انسانی و بشر دوستانه)، سیاسی (زمینه‌سازی در جهت روی کار آمدن احزاب سیاسی اسلام‌گرا) و بین‌المللی (بازوی کمکی دولت در جهت تقویت قدرت نرم ترکیه) نهاد وقف، به شکلی جدید و متفاوت از دوران عثمانی، ظهور و بروز پیدا کرد.

برخی از مهم‌ترین مشخصه‌های اداره وقف در کشور ترکیه عبارت‌اند از:

- «متمرکزسازی مدیریت» و «افزایش مداخله دولت» دو عنصر محوری در سیر تطور ساختار اداره وقف از دوره عثمانی تاکنون؛
  - سیاست‌های تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه، عاملی اساسی در ترویج فرهنگ وقف در این کشور؛
  - سیاست شفافیت، عامل اساسی اعتمادآفرینی برای مردم نسبت به بنیادها و انجمن‌های وقفی؛
  - تعریف نقش‌های «حمایتی و پشتیبانی» از سیاست‌ها، سازمان‌ها و برنامه‌های دولتی برای بنیادهای وقفی در حکمرانی وقف ترکیه؛
  - محوریت «سیاست حفظ عین موقوفات» از طریق تعریف سازوکارهای تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه.
- براساس تجربه کاوی صورت گرفته، راهبردهایی جهت افزایش بهره‌وری نظام مدیریت وقف در ایران پیشنهاد می‌شود:
- ۱ محدودسازی حداکثر مهلت اجاره موقوفات؛
  - ۲ افزایش حداکثر مهلت اجاره موقوفات در ازای تعهد مستأجر به تعمیر و بازسازی؛
  - ۳ راه‌اندازی سکویی برخط برای ارتقای شفافیت در عملکرد سازمان اوقاف و امور موقوفات.

۱. مقدمه

وقف در بسیاری از مکاتب و ادیان جهان پیشینه‌ای روشن دارد و در فقه مذاهب مختلف اسلامی هم جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است. این نهاد در طول تاریخ در رونق فرهنگ و تمدن اسلام مؤثر بوده و کارکردهای اجتماعی متنوعی را داشته است. برخی از این خدمات ارائه شده شامل ساخت مساجد، مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستان‌ها، مسافرخانه‌ها، آب‌انبارها، قنوت، کمک به ایتام، معلولان، زمین‌گیران، درماندگان، زندانیان، تأمین مخارج علما و دانشمندان و موارد بسیار زیادی از این دست است. در واقع، وقف هدایت مالکیت‌های خصوصی افراد به سمت مصالح عمومی است. این نهاد در طول تاریخ، علاوه بر اینکه خود به تنهایی تأمین‌کننده بسیاری از نیازهای اجتماعی به‌عنوان نهاد هم‌عرض دولت بوده، در بسیاری از موارد با ارائه خدمات اجتماعی، بازوی کمکی دولت‌ها نیز بوده است [۱].

نهاد وقف با توجه به جایگاه برجسته‌ای که در تاریخ چند صدساله عثمانی داشته و از سوی دیگر تغییر و تحولاتی که در دوران جمهوریت بر آن حمل شد، جایگاه ویژه‌ای در کشور ترکیه پیدا کرده است. وقف در تاریخ عثمانی به‌عنوان یک نهاد فعال در زمینه ارائه خدمات اجتماعی بود که به‌تنهایی بخش‌های مهمی از نیازهای اجتماعی اعم از حوزه سلامت، آموزش، دین و کمک به نیازمندان را تأمین می‌کرد و از جهت گسترده‌ی فعالیت‌ها، شبیه به دولتی موازی در زمینه ارائه خدمات اجتماعی نقش آفرینی داشت. این نهاد در دوران جمهوریت نیز هر چند در ابتدا تا حدودی به حاشیه رفت اما در ادامه و با صورت پذیرفتن اصلاح‌هایی، به شکلی فعال در ارائه خدمات اجتماعی ظاهر شد و با ساختاری جدید و متفاوت سعی در رفع بسیاری از نیازهای اجتماعی داشت [۲].

نهاد وقف جایگاهی مهم در تغییر و تحولات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و البته سیاسی جامعه ترکیه در طول دوران جمهوریت و قدرت ویژه‌ای برای شبکه‌سازی در جامعه آن کشور دارد. جریان‌های مختلف در این کشور، از ظرفیت نهاد وقف برای حضور اجتماعی خود استفاده کرده و ادامه حیات می‌دهند و خود را بازآفرینی می‌کنند. به‌عنوان مثال، بنیادهای وقفی با گرایش‌های اسلامی، جایگاه مهمی در احیای جریان اسلام‌گرا در طول دوران جمهوریت داشته است، هر چند برخی از جریان‌های مقابل و نزدیک به طیف غرب‌گرا نیز - با بنیادهای وقفی به سبک اروپایی - خود را از طریق این نهاد بازآفرینی و تقویت می‌کنند. از این رو، وقف میدان کشاکش جریان‌های مختلف در کشور ترکیه بوده و نقش مهمی در پویایی جامعه ترکیه دارد.

«کارکرد اجتماعی برجسته وقف در دوران پیشامدرن ترکیه»، «نقش آن در تحولات فرهنگی-اجتماعی و سیاسی ترکیه»، «تحولات نظام مدیریت آن در ادوار مختلف نظام سیاسی این سرزمین»، «پیوند این نهاد سنتی با ساز و کار دولت مدرن در ترکیه امروزی و دست یافتن به نوعی از انسجام با ساختار و اهداف دولت مدرن و تا حدودی حفظ کارآمدی و بازیگری خود و برقراری نوعی از تعامل با این ساختار»، مطالعه تبارسیاست‌گذاری و مدیریت وقف در کشور ترکیه را در نسبت با دیگر کشورهای جهان اسلام، اولویت می‌بخشد. توضیح بیشتر آنکه، دلایلی مانند مجاورت سرزمینی ترکیه با جنوب شرقی اروپا (در منطقه بالکان)، به‌نوعی این کشور را به اولین کشوری از جهان اسلام تبدیل کرد که با مدرنیته روبه‌رو شد و دروازه مدرنیته را به روی سرزمین‌های اسلامی گشود. بنابراین ترکیه را می‌توان از متقدم‌ترین کشورهایی در جهان اسلام دانست که با نوسازی (مدرنیزاسیون) و جدال وضعیت جدید آن با سنت خود روبه‌رو شد. جدالی که گاه به نفع سنت ترکی-اسلامی و گاهی نیز با به‌انقیاد درآمدن این سنت، به نفع نوسازی

مدرن‌نیزاسیون) به پایان می‌رسید. اما پس از کشاکش‌های تاریخی بین این دو جهان، در قالب نظامی لائیک از حکمرانی، به شکلی از هم‌زیستی رسیدند و نظام‌های برآمده از آنها، مانند نهاد وقف (نماینده جهان سنت) و نهاد دولت (نماینده وضعیت مدرن) در نوعی از انسجام و تعادل با یکدیگر قرار گرفتند، به طوری که هم نهاد وقف به شکلی از پویایی دست یافت و هم دولت از ظرفیت آن در راستای اهداف خود بهره می‌برد. مبتنی بر آنچه بیان شد، مسئله اصلی گزارش حاضر، تبارشناسی کارکردهای نهاد وقف در کشور ترکیه و تجربه کاوی ساوز کارهای اداره آن در نسبت با نهاد دولت است.

به طور کلی، موضوع وقف ترکیه در پیوند با بافتار فرهنگی و بستر تاریخی این کشور قابل درک است. دلیل اصلی این امر تغییر و تحولات اساسی، بزرگ و متعدد نهاد وقف در طول تاریخ ترکیه و تغییرهایی است که شکل وقف عثمانی را به الگوی جدید موجود تبدیل کرد. بنابراین برای درک این الگو، فهم تطور نهاد وقف و نسبت آن با حاکمیت در ادوار مختلف تاریخی از ضرورت بالایی برخوردار است. یکی از چالش‌های اساسی پژوهش پیش‌رو، منابع علمی بسیار محدود در زمینه وقف ترکیه به زبان فارسی بود. علاوه بر این، منابع و آثار موجود به زبان فارسی نیز پرداختی جامع، عمیق و گسترده از موضوع نداشتند. مسئله دیگر، فقدان کارشناسان و متخصصان حوزه وقف ترکیه در فضای دانشگاهی و پژوهشی ایران بود. از این رو در این گزارش، علاوه بر آثار اندک فارسی، منابع حوزه وقف به زبان اصلی (ترکی استانبولی) مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

۲. نگاهی به کارکردها و سیر تطور ساختاری اداره نهاد وقف در دوران عثمانی

بسیاری از ساختارها و نهادهای کنونی در ترکیه امروزی ریشه در تاریخ عثمانی دارند. درباره نهاد وقف نیز بدون شناخت و درک این نهاد در دوران عثمانی، نمی‌توان فهم دقیق، جامع و درستی از وقف در جمهوری ترکیه به دست آورد.

۲-۱. وقف؛ نهادی سنت پایه با کارکردهای اجتماعی متنوع

در امپراتوری عثمانی، دولت مسئول خدمات اداری، دفاعی، امنیتی و قضایی بود و عمدتاً خدمات اجتماعی عمومی مانند حوزه‌های آموزشی، مذهبی، فرهنگی، ورزشی، بهداشتی و کمک به فقرا، از طریق اوقاف ارائه می‌شد [۴] و [۶]. از این رو، نهاد وقف یک نظام ارائه خدمات اجتماعی به شکل غیرمتمرکز بود [۳]. در واقع، سلاطین و بزرگان عثمانی نه در جایگاه مسئولیت سیاسی خود بلکه در جایگاه متولی برخی موقوفات به خدمات اجتماعی می‌پرداختند [۲]. اوقاف با افزایش همبستگی اجتماعی و توزیع درآمد و ثروت و اشتغال‌زایی، وظایف یک دولت اجتماعی را به معنای امروزی انجام می‌داد. به بیان دیگر، براساس تحقیقات اجتماعی انجام شده درباره قرن ۱۸ میلادی، فعالیت‌های نهاد وقف محدود به امور دینی نبود و فقط حدود ۳۰ درصد از موقوفات دارای وظایف دینی و مذهبی بودند و حدود ۲۵ درصد نیز امور آموزشی را شامل می‌شد که بخشی از آن مربوط به تعالیم دینی و مابقی مربوط به سایر امور اجتماعی بود [۳]. علاوه بر این، ایجاد موقوفات توسط سلاطین و مقامات کشوری باعث تقویت احساس محبت، وفاداری و یکپارچگی بین حکومت و مردم می‌شد [۴].

یکی از کارکردهای وقف، کمک شغلی به دوستان و آشنایان بود؛ در واقع، با توجه به اینکه واقف می‌تواند در جایگاه متولی و امین موقوفه باشد و از دوستان و آشنایان در جهت کار در موقوفه استفاده کند، در این صورت ۱۰ درصد از درآمد موقوفه به عنوان حقوق آن افراد در نظر گرفته می‌شد [۳]. در کنار این موضوع‌ها، یکی دیگر از دلایل تاریخی انجام وقف مال، «حفظ و دوام مالکیت» بود. در واقع، بزرگان عثمانی با خطر مصادره اموال مواجه بودند و از این رو برای حفاظت از اموال در برابر مصادره سلاطین، به وقف روی می‌آوردند؛ یعنی با تبدیل آن مال به مال وقفی، می‌توانستند از اموال خود محافظت کنند. همچنین دیگر دلیل تاریخی وقف در آن دوران، کسب اعتبار اجتماعی بود [۵].

۲-۲. ساختار سازی برای اداره نهاد وقف در دوران عثمانی

در اواخر قرن ۱۶ میلادی (سال ۱۵۸۶)، ساختاری با نام «وزارت اوقاف حرمین»^۱ برای مدیریت متمرکز موقوفات مکه، مدینه و نقاط مختلف قلمروی عثمانی تأسیس شد که بعدها با نهاد اوقاف پادشاهان، زنان سلاطین، پاشاها و مقامات درباری ادغام شد. وزارت اوقاف حرمین با چهار نوع جایگاه کارمند دولتی، با عناوین «بازرس»، «حسابدار»، «مأمور مقاطعه» و «منشی دربار» شروع به کار کرد. وزارت اوقاف با افزایش مراکز نظارتی دچار هرج و مرج شد، از این رو عبدالحمید اول^۲ در سال ۱۷۷۴، سازمان جدیدی را برای نظارت بر موقوفات، با نام «حمیدیه»^۳ تأسیس کرد. با عملکرد موفق این سازمان، نهاد اوقاف حرمین و برخی از مراکز نظارتی وقف نیز در این سازمان ادغام شدند. نام نهاد وقفی حمیدیه به «اوقاف حمیدیه و ملحقات»^۴ تغییر یافت و مدیریت آن از سال ۱۷۷۷ به وزیر ضرابخانه^۵ واگذار شد. برخی از موقوفات و مراکز نظارتی حوزه وقف در سال ۱۷۸۸، در اوقاف حمیدیه ادغام شدند. عمده این اقدامها در جهت افزایش تمرکز مدیریتی در اداره موقوفات صورت پذیرفت. در واقع می توان گفت که سازمان مزبور، ریشه اصلی وزارتخانه اوقاف محسوب می شود که بعدها (۱۸۲۶) تأسیس شد. در ادامه تطور تاریخی ساختار نظارتی نهاد وقف، محمود دوم^۶ موقوفاتی را در سال ۱۸۰۹ ایجاد کرد و بعد از مدتی آنها را با موقوفات حمیدیه ادغام کرد و سازمان جدیدی به نام «اوقاف حمیدیه و محمودیه»^۷ تأسیس کرد و بار دیگر اداره آن را در سال ۱۸۱۴ به وزیر ضرابخانه واگذار کرد [۷] و [۸].

۲-۳. تأسیس وزارت اوقاف همایونی؛ تمرکزگرایی و افزایش دخالت دولت در نهاد وقف

به مرور و با اضافه شدن موقوفات دیگر، مانند موقوفات دولتی های اسلامی قبل از عثمانی، به سازمان «اوقاف حمیدیه و محمودیه»، اداره آنها دشوار شد و از این رو مسئولیت اداره موقوفات از وزیر ضرابخانه گرفته شد و به تأسیس وزارتخانه ای مستقل به نام «وزارت اوقاف همایونی»^۸ در سال ۱۸۲۶، برای مدیریت متمرکز موقوفات پراکنده متعلق به سلاطین و بستگان آنها، منجر شد. موقوفات دولتی های اسلامی قبل از عثمانی که به فهرست موقوفات تحت نظارت وزارت اوقاف همایونی اضافه شده بودند، طبق وقفنامه مستقل خود فعالیت می کردند و آنهایی که وقفنامه نداشتند، طبق رویه های قدیمی به عنوان شخصیت های حقوقی جداگانه ای فعالیت می کردند. به عبارت دیگر، موقوفات بر اساس اصول تعیین شده توسط مؤسسان وقف اداره می شدند. در این دوران دو نهاد در زمینه منظم کردن و عملکرد مناسب موقوفات مسئولیت داشتند؛ «تولیت وقف»^۹ که وظیفه مدیریت موقوفات را بر عهده داشت و «وزارت اوقاف» که نظارت^{۱۰} بر موقوفات را انجام می داد. عمدتاً متولی موقوفه، خود واقف بود که پس از فوت وی فرزندان او تولی موقوفه را بر عهده می گرفتند. از آنجایی که سلاطین عثمانی نمی توانستند به اندازه کافی موقوفات تحت نظارت و ایجاد شده توسط خودشان را کنترل کنند، نظارت بر این موقوفات بر عهده مقاماتی مانند وزیر اعظم، شیخ الاسلام و مقامات درباری قرار می گرفت و همین امر زمینه را برای گذار به تمرکز مدیریتی در زمینه مدیریت موقوفات فراهم تر می کرد [۷].

علاوه بر افزایش تمرکز مدیریتی حوزه وقف، دلایل دیگر تأسیس این وزارتخانه، رفع برخی از فسادها در زمینه وقف و بهبود نظارت بر موقوفات بود. همچنین انتقال منابع بین موقوفات از طریق خزانه داری که در داخل وزارتخانه ها ایجاد می شد، این فرصت را فراهم می آورد تا موقوفاتی

1. Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti

۲. دوران سلطنت: ۲۴ دسامبر ۱۷۷۴ تا ۱۷ آوریل ۱۷۸۹ (بیست و هفتمین سلطان عثمانی).

3. Hamîdiyye

4. Evkâf-ı Hamîdiyye ve Mülhakâtı

5. Darphâne-i Âmiri

۶. دوران سلطنت: ۲۸ ژوئیه ۱۸۰۸ تا ۱ ژوئیه ۱۸۳۹ (سی امین سلطان عثمانی).

7. Evkâf-ı Hamîdiyye ve Mahmûdiyye

8. Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti

9. Tevliyet

10. Nezâret

که در آمدشان کفاف هزینه‌ها را نمی‌داد، در اولویت حمایت قرار گیرند. در واقع، دلیل اصلی تجمیع موقوفات در یک نظام، اتصال موقوفات به یکدیگر تحت نظارت «شیخ الاسلام»^۱ در وزارتخانه اوقاف همایونی و نظم بخشیدن به اداره موقوفات بود. در پنج سال اول، تعداد کل موقوفات در این وزارتخانه به ۶۳۲ عدد افزایش یافت [۹].

وزارت اوقاف همایونی و وزارت ضرابخانه در سال ۱۹۳۸ با هم ادغام شدند. همچنین، از اواسط سال ۱۸۳۴ با پرداخت حقوق معین به متولیان موقوفات، این موقوفات ذیل وزارت اوقاف همایونی قرار گرفت. به دنبال این تحولات، وزارت اوقاف همایونی به استثنای چند موقوفه شروع به نظارت و حسابرسی بر کلیه موقوفات قلمروی عثمانی کرد. بدین ترتیب، وزارت اوقاف همایونی، متولی و ناظر موقوفات ثبت شده و تحت مدیریت وزارت قرار گرفت و تبدیل به تنها دستگاه مجاز برای اداره موقوفات الحاقی شد [۷]. بخش استانی وزارت اوقاف همایونی نیز مانند بخش مرکزی وزارتخانه، پس از طی مراحل به ثبات رسید. بناها و اراضی ثبت شده در ولایات و استان‌های قلمروی عثمانی که توسط خزانه‌داری اوقاف همایونی و حرمین اداره می‌شد، مقرر شد که از این پس توسط شوراهای محلی زیر نظر «حکام بلده»^۲ اداره شود [۷]. منتقدان عملکرد نهاد وقف در اواسط قرن ۱۹، معتقد بودند که این نهاد ناکارآمد شده است. آنها استدلال می‌کردند که موقوفات مانعی در برابر اقتصاد بازار آزاد هستند و این نظام به حبس شدن منابع بزرگ مالی در ساختار ناکارآمد وقف منجر می‌شود. همچنین آنها معتقد بودند که گره زدن کالاها به یک هدف برای همیشه، در اقتصاد قرون وسطایی امکان‌پذیر است و با اقتصاد پویای عصر صنعتی سازگاری ندارد. به همین دلیل، از سال ۱۸۶۳ تغییرهایی در نهاد وقف شکل گرفت. در این راستا، گرفتن مالیات از زمین‌های وقفی آغاز شد، هر چند مقدار کمی از مالیات به موقوفات باز می‌گشت. به علاوه اینکه در این دوران وزارت اوقاف همایونی به صورت جدی شروع به دخالت در امور داخلی موقوفات کرد. در برخی موارد درآمدهای موقوفات مصادره می‌شد، یا آن گونه که مدیران دولتی می‌خواستند، مورد استفاده قرار می‌گرفت. به طور کلی نقش روحانیت در نظارت بر نهاد وقف کمرنگ شد و وزارت مزبور جایگاه پررنگی در امور وقف پیدا کرد. این تحولات ساختاری، ناظر بر اداره امور وقف، زمینه و ریشه بسیاری از تغییرهای بنیادین وقف در دوران جمهوری شد [۳].

۳. وقف در آغاز دوران جمهوریت؛ تحولات بنیادین ساختاری

پس از فروپاشی عثمانی و آغاز دوران جمهوریت، سیاست‌های دولت در حوزه وقف معطوف به نوسازی کشور شد. در همان سال‌های اول جمهوریت، ظرفیت‌های اوقاف به سایر نهادها و سازمان‌های عمومی منتقل شد. بسیاری از خدمات فرهنگی و آموزشی از مدیریت اوقاف منفک و به وزارت آموزش ملی واگذار شد. بعدها وزارت فرهنگ نیز بخش دیگری از میراث فرهنگی وقف نظیر کتابخانه‌ها و موزه‌ها را تصاحب کرد. نهادها و زمین‌های وقفی داخل شهر به شهرداری‌ها و باغ‌های زیتون و برخی از مزارع به مهاجران^۳ واگذار شد. بخشی دیگر از طریق اصلاحات ارضی یا قوانین اعطای زمین به دهقانان بی‌زمین و میان نیازمندان توزیع شد. اصلاحات ارضی سبب شد که موقوفات باقیمت پایین به متولیان واگذار شود. فروش این دارایی‌ها مانعی جدی در برابر افزایش قدرت مالکان بزرگ ایجاد کرد و باعث شد که سیاستمداران نوپا و طبقه سرمایه‌دار و تجار نوظهور کمالیستی تقویت شوند. این تحولات باعث شد که اوقاف عملاً به صورت یک سازمان خیریه درآمد و کارکردهای اجتماعی خود را تا حدودی از دست دهد [۱۰]، [۶] و [۱۱]. عمده تغییرهای صورت گرفته در خصوص نهاد وقف، با هدف محو میراث عثمانی و همچنین به خدمت گرفتن این نهاد در راستای دولت نوین ترکیه و اهداف اجتماعی آن بود.

1. Şeyhülislam
2. Hükkâm-ı Belde

۳. منظور از مهاجران، ترک‌تبارانی است که در نتیجه قراردادهای مبادلات جمعیتی از یونان به ترکیه آمدند.

۳-۱. تحولات سازمانی اداره وقف: ایجاد اداره کل اوقاف در سال ۱۹۲۴

پس از باز شدن مجلس ترکیه، «قانون تخصیص نمایندگان مجریه مجلس بزرگ ملی»^۱ در ۲ مه ۱۹۲۰ به تصویب رسید و در ماده (۱) این قانون، «وزارت شریعت و اوقاف»^۲ تأسیس شد. در ادامه با لازم الاجرا شدن قانون شماره ۴۲۹ در ۳ مارس ۱۹۲۴، این وزارت منحل شد. در این سال برای مدیریت اقتصادی املاک وقفی و حفاظت از موقوفات و آثار با ارزش معماری و تاریخی وقفی، با تأسیس «اداره کل اوقاف» وابسته به نخست‌وزیری، تحولات ساختاری در حوزه مدیریت وقف آغاز شد [۶] و [۸]. حسابرسی‌های موقوفات در دوره جدید، برخلاف دوران قبل که توسط قضات انجام می‌شد، بر عهده بخش حسابرسی وزارت امور داخلی قرار گرفت [۵]. در واقع، اداره کل اوقاف مسئول مرمت، اداره و نگهداری موقوفات شد و موقوفاتی که دیگر بازدهی نداشتند را تحت شرایطی به مردم واگذار می‌کرد.

۳-۲. تحولات قوانین نهاد وقف: از تغییرهای واژه‌ای تا تحولات شکلی (سال ۱۹۲۶ تا ۱۹۶۷)

با لازم الاجرا شدن قانون مدنی ترکیه در ۱۲۴ اکتبر ۱۹۲۶، تحولات قوانین حوزه وقف آغاز شد [۸].^۳ نتیجه این شد که دولت تا انتهای سال ۱۹۴۷، ۴۱ میلیون لیر از بودجه خود را از محل فروش موقوفات تأمین کرد و با تصاحب اوقاف پولی^۴ در سال ۱۹۵۴، به مرور تمام اشکال اوقاف از شکل سنتی و قبلی آن خارج شدند. بانک وقف^۵ در سال ۱۹۵۴ با هدف نظارت بر وقف پول که توسط دولت سلب تولید شده بود، ایجاد شد. درون دولت نیز منازعاتی برای کسب نظارت بر اوقاف بین اداره کل اوقاف و شهرداری‌ها به وجود آمد [۱۱]. در این قانون، ماهیت نهاد وقف تغییر یافت و واژه «تأسیس»^۶ جایگزین واژه «وقف»^۷ که به تمام اشکال صدقات و امور خیر اطلاق می‌شد، به کار رفت. شکل قدیمی اوقاف یعنی اوقاف به جامانده از عثمانی به «اوقاف قدیمی»^۸ تغییر نام داد و تحت شرایطی به ساکنان و منتفعان آنها فروخته شد. اداره و رسیدگی به بقیه اوقاف توسط دولت انجام می‌شد [۱۱]. بنابراین، نظام جدید ترکیه، به تدریج سعی کرد تا تعریف جدید و موسعی از وقف ارائه کند که عبارت بود از کلیه کارهای عام‌المنفعه‌ای که در آن زمان انجام می‌شد. به موجب این تعریف، خطبه شرعی وقف دیگر موضوعیت نداشت و اقدام به نیکوکاری اجتماعی و فرهنگی، تنها با ثبت یک سند منطبق بر ماده (۹۰۳) قانون جدید وقف، تحقق می‌یافت [۱۰].

پس از تغییر و تحولات به وجود آمده برای نهاد وقف در اوایل دوران جمهوری، «قانون اوقاف»^۹ به شماره ۲۷۶۲ در ۵ ژوئن ۱۹۳۵ تصویب شد. پس از این قانون، اوقاف در دوره جمهوری به دو بخش اوقاف قدیم و جدید تقسیم شد و برای اوقاف قدیمی مقرراتی تنظیم شد [۶] و [۸]. قانون اوقاف ۱۹۳۵ اجازه می‌داد که نیت وقف عوض شود یا حتی تحت شرایطی اجازه فروش دارایی‌های وقفی را به ساکنان آنها می‌داد. نتایج این تحولات کاهش دارایی‌های وقفی ثبت شده در این دوره بود [۱۱]. موقوفات ایجاد شده بین سال‌های ۱۹۲۶ و ۱۹۶۷ در مجموع ۲۰۲۱۰

1. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri'nin Suret-i İntihâbına Dair Kanun

2. Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti

۳. مواد ۹ گانه این قانون از ماده (۷۳) تا ماده (۸۱) مربوط به اوقاف است. در این قانون به وضعیت اوقاف مربوط به قبل از اعلام جمهوری توجهی نشده است و فقط اوقاف تازه تأسیس را شامل می‌شود.

۴. یکی از موضوع‌های حائز اهمیت در زمینه وقف دوران عثمانی مربوط به وقف پول است. وقف پول پس از قرن شانزدهم، به‌رغم واکنش‌های گروهی علمای دینی که آن را با می‌دانستند، وارد قوانین و شیوه حکومت‌داری امپراتوری شد. اما مطابق توصیه عالمان دینی پیاده نشد و به دو شکل مضاربه و استغلال درآمد. در شکل مضاربه پول به‌عنوان اعتبار به افراد امانت داده می‌شد و وقف‌کننده در سود با گیرنده سرمایه شریک می‌شد و سود را صرف هزینه‌ها و اهداف وقف می‌کرد. در شکل استغلال وام‌گیرنده مثلاً با فروش خانه خود اعتبار دریافت می‌کرد و طبق توافق در ازای پرداخت اجاره به زندگی در خانه ادامه می‌داد و سرانجام پس از موفقیت در کسب‌کار و کسب سود، خانه را دوباره خریداری می‌کرد. وقف پول بیش از همه در منطقه آناتولی و بالکان مورد استقبال قرار گرفت. مدافعان وقف پول این شیوه را برای گسترش اسلام ضروری می‌دانستند. مضاربه در بالکان به گسترش تجارت و انباشت سرمایه کمک کرد و به مواردی مانند ساختن مساجد، تکیه‌های صوفی، راه‌ها و جاده‌ها برای گسترش امپراتوری عثمانی و اسلام کمک کرد. در حالی که در آناتولی بیشتر در شکل استغلال به‌صورت دارایی ثابت عمل می‌کرد و در عمل سرمایه را پخش می‌کرد و موجب انباشت نشد [۱۱].

۵. بانک وقف هم‌اکنون پنجمین بانک بزرگ ترکیه است. حدود نیمی از سرمایه این بانک متعلق به اوقافی است که تحت نظارت اداره کل اوقاف هستند. به عبارت دیگر این بانک بازوی مالی اداره اوقاف است.

6. Tesis

7. Vakıf

8. Eski Vakıflar

9. Vakıflar Kanunu

۱۰. از ۲۰۲ موقوفه و مرکز تأسیس شده، ۱۰۹ مورد برای اهداف مذهبی، ۴۵ مورد برای اهداف اجتماعی، ۲۱ مورد برای آموزشی، ۱۶ مورد برای امور مذهبی با ویژگی چندکارکردی، ۶ مورد برای اهداف بهداشتی و ۳ مورد برای اهداف آموزشی-بهداشتی ایجاد شده است. به غیر از اینها دو مورد معلوم نیست با چه هدفی تأسیس شده‌اند. بر این اساس، ۵۴ درصد مربوط به امور مذهبی، ۲۲ درصد برای امور اجتماعی، ۱۱ درصد برای آموزش، ۸ درصد برای امور مذهبی با ویژگی چندکارکردی، ۳ درصد برای سلامت و ۲ درصد برای اهداف آموزشی-بهداشتی است [۸].

مورد بود که می‌توان گفت این تعداد موقوفات ایجاد شده در مقایسه با دوره‌های قبل و بعد از آن، بسیار کم است و تغییر و تحولات بنیادین و ساختاری نهاد وقف را باید عامل اصلی کاهش محسوس تعداد وقف در این دوره دانست [۸].

۴. توجه دوباره به وقف در دوران جمهوریت؛ تصویب قانون مدنی شماره ۹۰۳ (سال ۱۹۶۷)

نهاد وقف پس از تحولات دوران جمهوریت و از دست دادن کارکردها و ظرفیت‌های پیشین خود، در سال ۱۹۶۷ بار دیگر مورد توجه قرار گرفت. تصور غالب آن بود که بخش قابل توجهی از ضعف نهاد وقف به تغییر مفهومی آن به «تأسیس» بازمی‌گشت، لذا مجدداً در سال ۱۹۶۷، با تصویب قانون مدنی شماره ۹۰۳، مجدداً اصطلاح «وقف» جایگزین اصطلاح «تأسیس» شد [۸] و [۴]. از همین رهاورد، وقف در قانون مدنی ۱۹۶۷ دوباره به ادبیات حقوقی وارد شد و ماهیتی شبیه به وقف پول در دوران عثمانی پیدا کرد، با این تفاوت که موقوفه دیگر دارای نبود، بلکه یک مؤسسه غیرانتفاعی (یا همان بنیاد وقفی) بود. طبق این قانون، موقوفات می‌توانستند مجموعه‌ای از شرکت‌های خصوصی یا بخشی از یک شرکت باشند. بنابراین، موقوفاتی به صورت شرکت تأسیس شدند و شرکت‌های خصوصی امکان تأسیس وقف، مشابه خیریه‌های اروپایی و آمریکایی پیدا کردند. پس از این موضوع، شرکت‌های مادر (هلدینگ) مانند «کوچ»^۱ و «سابانجی»^۲ شروع به فعالیت در زمینه‌هایی مانند احداث بیمارستان، آموزش، فرهنگ و هنر کردند.

بر اساس قانون ۱۹۶۷، دولت به موقوفه‌هایی که بیش از ۸۰ درصد از درآمد آنها صرف انجام پروژه‌های خدمات اجتماعی می‌شد، معافیت مالیاتی می‌داد. این قانون شرایطی را برای همکاری بخش دولتی و خصوصی، برای ارائه خدمات رفاهی-اجتماعی ایجاد کرد. قانون مذکور تنها صنعتگران بزرگ را بهره‌مند نکرد بلکه درجه‌ای برای اثربخشی فعالیت کسب و کارهای کوچک‌تر مسلمانان در دهه ۱۹۷۰، همچون طرفداران فتح‌الله گولن را ایجاد کرد. شکل اولیه فعالیت آنها ایجاد مدارس قرآن، آماده‌سازی دانش‌آموزان برای شرکت در آزمون کشوری دانشگاه بود. این گروه تلاش می‌کردند که خلأ آموزش مذهبی در دوران جمهوریت را جبران کنند. آنها توانستند با تشکیل انواع موقوفاتی مانند بنیادهای وقفی معلمان و دانش‌آموزان در نهادهای آموزشی، حلقه‌ای بین مدارس، دانش‌آموزان، معلمان، روزنامه‌ها و روشنفکران مسلمان ایجاد کنند [۱۱].

۴-۱. حمایت میدانی از فعالیت‌های سازمان دیانت توسط بنیاد وقفی دیانت

بنیاد دیانت ترکیه در ۱۳ مارس ۱۹۷۵ توسط رئیس وقت سازمان دیانت ترکیه (لطفی دوغان)^۳ و سایر مسئولان این سازمان ایجاد شد. هدف اصلی از ایجاد این بنیاد وقفی، حمایت از فعالیت‌ها و خدمات دینی سازمان دیانت ترکیه بود. بنیاد دیانت ترکیه در ارتباطی گسترده و تنگاتنگ با نهاد دولتی دین در ترکیه یعنی همان سازمان دیانت قرار دارد. این بنیاد وقفی از تاریخ ۱۹۷۷/۱۲/۲۰ از معافیت مالیاتی برخوردار شد. همچنین، این بنیاد وقفی از سال ۲۰۰۵ در زمره سازمان‌هایی قرار گرفت که این اجازه را دارد که بدون کسب مجوز از نهادهای نظارتی اقدام به جمع‌آوری کمک‌های مردمی کند. این بنیاد فعالیت‌های گسترده‌ای در زمینه ساخت و مرمت مساجد، برگزاری دوره‌های قرآنی و برنامه‌های علمی و آموزشی در داخل و خارج از ترکیه دارد [۱۲] و [۱۴].

این فرایند را می‌توان یک سازوکار حمایتی در جهت افزایش بهره‌وری سازمان دیانت دانست. به بیان دقیق‌تر، بنیاد دیانت در مواردی که سازمان دیانت برای انجام سریع و کارآمد انواع خدمات دینی، حج و عمره، برگزاری کلاس‌های قرآن در مساجد و اماکن مذهبی کسری بودجه دارد، وارد عمل می‌شود و از آن حمایت می‌کند. این بنیاد در صورت نیاز مساجد، کلاس‌های آموزش قرآن، مؤسسات آموزشی و فرهنگی

1. Vehbi Koç Vakfı
2. Sabancı Vakfı
3. Lütfi Doğan

می‌سازد. بنیاد دیانت پس از ایجاد مسجد، نمازخانه، کلاس قرآن، دفتر مفتی، مرکز آموزشی و اقامتگاه، آنها را در اختیار سازمان دیانت قرار می‌دهد [۱۵].

۲-۴. شکل‌گیری جریان فعال اجتماعی-اقتصادی در زمینه وقف و امور خیریه با گرایش به سبک غربی

بنیاد وقفی «وهبی کوچ» در ۱۷ ژانویه ۱۹۶۹ بلافاصله بعد از تصویب قوانین جدید وقف، به‌عنوان اولین بنیاد وقفی خصوصی ترکیه با اختصاص دادن ۹/۴ درصد از سهام شرکت مادر (هلدینگ) کوچ و با شکل مدرن بنیادهای وقفی، یعنی وقف سهام، متولد شد. بنیاد وقفی کوچ تصمیم‌های راهبردی هیئت‌امنا^۱ را اجرایی می‌کند و کنشگری مستقلی در سیاستگذاری و تصمیم‌گیری‌ها ندارد. این بنیاد وقفی از بدو تأسیس به خاطر فعالیت‌های نیکوکارانه گسترده، مشمول معافیت مالیاتی شد. بنیاد کوچ سه منبع درآمد دارد: سهم ۷/۲۶ درصدی از درآمد سالیانه شرکت کوچ، کمک‌های مالی سالیانه اعضای خانواده کوچ و شرکت‌های زیرمجموعه شرکت مادر (هلدینگ) و درآمدهای ناشی از اجاره دارایی‌ها و اموال بنیاد کوچ. برخی از اقدام‌های بنیاد وقفی کوچ شامل ایجاد موزه، دبیرستان، دانشکده، دانشگاه، بیمارستان و صندوق پرستاری و اعطای جایزه وهبی کوچ^۲ می‌شود [۱۱] و [۱۳].

بنیاد وقفی «سابانجی» (حاج عمر سابانجی) در سال ۱۹۷۴ ایجاد شد. هیئت‌مدیره شرکت سابانجی هیئت‌امنا^۳ بنیاد وقفی سابانجی را انتخاب می‌کند و کمیته اجرایی نیز تصمیم‌های هیئت‌امنا را عملیاتی می‌کند. برخلاف بنیاد وقفی کوچ، بنیاد وقفی سابانجی شرکت نیست و کمک‌های خارجی نیز دریافت نمی‌کند و شرکت‌های زیرمجموعه شرکت سابانجی سالیانه بخشی از درآمد خود را به بنیاد وقفی سابانجی اختصاص می‌دهند.^۴ این بنیاد وقفی از معافیت مالیاتی بهره‌مند است. تا سال ۲۰۰۶ این موقوفه بیشتر سرمایه خود را به ساختن مدارس و تسهیلات فرهنگی اختصاص داده بود اما از سال ۲۰۰۷ با تغییر راهبرد به سمت فعالیت‌های بشردوستانه رفته و اولویت اصلی خود را به زنان، جوانان و معلولان اختصاص داد. در مجموع فعالیت‌های این بنیاد وقفی شامل حمایت تحصیلی از دانش‌آموزان و دانشجویان، اهدای جوایز به برگزیدگان ورزشی، هنری و آموزشی، تأسیس مراکز فرهنگی، رفاهی، آموزشی مانند کتابخانه، موزه، مراکز ورزشی و دانشگاه، برگزاری جشنواره‌های مختلف در زمینه فرهنگ و هنر و ارائه کمک‌های مالی به نیازمندان می‌شود [۱۱] و [۱۶].

«توسیاد» (انجمن صنعتگران و بازرگانان ترکیه)^۵ از دهه ۱۹۹۰ در شکل دهی به جامعه مدنی به شکل اروپایی وارد عمل شد و اقدام به ایجاد و گسترش سازمان‌های حمایتی وابسته به اتحادیه اروپا کرد. مثلاً «بنیاد وقفی بخش سوم ترکیه» (توسو)^۶ در سال ۱۹۹۳ با حمایت توسیاد به‌عنوان بنیادی حمایتی برای ترویج فعالیت‌های بشردوستانه جامعه مدنی و گسترش آن به‌صورت بین‌المللی تأسیس شد. این بنیاد سازوکارهای توانمندسازی، ارائه کمک‌های مالی، آگاهی‌بخشی و تبادل اطلاعات بین بنیادهای وقفی را برای ترویج و گسترش فعالیت آنها در سطح ملی و بین‌المللی تسهیل می‌کند [۱۱]. بنیادهای وقفی وابسته به توسیاد به‌دلیل گرایش اروپایی این انجمن، بسیار شبیه به خیریه‌های اروپایی و آمریکایی فعالیت می‌کنند و در حوزه‌هایی مانند فرهنگ، هنر، زنان، آموزش، بهداشت و محیط‌زیست به فعالیت مشغول هستند.

۱. هیئت‌امنا متشکل از اعضای خانواده کوچ، رئیس شرکت کوچ، رئیس بانک ایشبانک و دو عضو دانشگاهی هستند که بودجه، کمک‌های مالی و سرمایه‌گذاری‌ها را مشخص می‌کنند [۱۳].

۲. جایزه وهبی کوچ (Vehbi Koç Ödülü) از سال ۲۰۰۲، هر ساله به افراد یا مؤسسه‌ای اعطا می‌شود که در توسعه ترکیه در هر یک از زمینه‌های آموزشی، بهداشتی یا فرهنگی سهم قابل توجهی داشته باشند [۱۳].

۳. هیئت‌امنا^۳ این موقوفه متشکل از سه نفر از اعضای خانواده سابانجی و چهار متخصص است. چون اعضای هیئت‌امنا داوطلبانه مشغول به کار هستند، حقوقی از شرکت دریافت نمی‌کنند. اگرچه اعضای که از خارج شرکت استخدام می‌شوند، حقوق دریافت می‌کنند اما میزان حقوق‌ها نباید بیشتر از ۱ درصد درآمد سال گذشته بنیاد باشد.

۴. براساس سند وقفی، مدیریت بنیاد وقفی سابانجی باید سالیانه ۵ درصد درآمد را صرف مدیریت، ۲۸ درصد آن را صرف بهبود دارایی‌ها و سرمایه‌گذاری بر آنها و ۶۷ درصد آن را صرف اهداف موقوفه کند. هر تغییری در این سند نیازمند توافق دوسوم اعضای هیئت‌امناست.

5. Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD)

6. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV)

۳-۴. ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی؛ آغاز جدی رویکرد کارکردگرایانه به دین

با اضمحلال امپراتوری عثمانی و آغاز دوران جمهوری ترکیه (۱۹۲۳) به رهبری مصطفی کمال (آتاترک)، سیاست فرهنگی-دینی دولت عمدتاً مبتنی بر کم‌رنگ کردن دین از عرصه‌های اجتماعی، تقلیل آن به زندگی شخصی، تضعیف میراث عثمانی و گرفتن کارکردهای اجتماعی از نهاد دین بود. پس از چند دهه (از حدود ۱۹۵۰) با اجرای سیاست‌های تعدیلی در حوزه آزادی‌های دینی، به مرور دین نقش آفرینی دوباره‌ای در عرصه‌های اجتماعی پیدا کرد و فضای محدودیت‌های دینی کم‌رنگ شد. از دهه ۱۹۸۰ و در ادامه این روند، دولت رویکردی ابزارآزمایی به دین اتخاذ کرد؛ در واقع از یک سو، رشد جریان‌های اسلامی و از سوی دیگر، تهدید بزرگ جریان چپ برای نظام لائیک، موجب شد که پس از کودتای ۱۲ سپتامبر ۱۹۸۰،^۱ با به قدرت رسیدن ژنرال کنعان اورن،^۲ ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی (سنتز ترک-اسلام)^۳ مورد توجه دولت قرار گیرد [۱۷].

با توجه به اینکه ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی با روی کار آمدن دولت کنعان اورن در سال ۱۹۸۰ مورد توجه قرار گرفت اما ریشه‌های فکری-فرهنگی این ایده به پیش از جمهوری و در اواخر دوران عثمانی بازمی‌گردد. به بیان دیگر، تلفیق سیاست‌های ترکی و اسلامی در اواخر دوران امپراتوری عثمانی (به ویژه در دوره عبدالحمید دوم) توسط ترک‌گرایان عثمانی مورد توجه قرار گرفت و در دوران جمهوری، پس از تطوراتی،^۴ با ویژگی‌هایی از جمله محوریت بخشیدن به ایده دولت-ملت و تأکید بر نگاه کارکردگرایانه به دین اسلام، سیاست‌های دولتی را تحت تأثیر قرار داد. ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی از نظر طرفداران این ایده، نه به معنای ترکیب دو عنصر متضاد در قالب تز و آنتی‌تز، بلکه در قالب ترکیب دو عنصر هماهنگ از طریق یک سیر طبیعی در طول تاریخ است. به همین دلیل به گفته آنها نه تنها ترک‌ها خدمات بزرگی به دین اسلام در طول تاریخ ارائه کردند، بلکه دین اسلام نیز حفظ هویت ترک‌ها را تضمین کرده و بدان پیوند خورده است. این در حالی است که منتقدان ترکیب هویت ترکی و اسلامی، این ایده را نتیجه نگاه ابزارآزمایی به دین توسط نظام‌های سیاسی می‌دانند [۱۸]. آنچه که مشخص است، تأثیرات بزرگ این ایده در نوع نگاه کارکردگرایانه به دین است. نگاه کارکردگرایانه به دین در این ایده، از دو جهت قابل تحلیل است: ۱. این ایده با ایجاد پیوند هویتی بین فرهنگ ترکی و اسلامی، کارکرد همبستگی اجتماعی برای جامعه ترکیه دارد؛ ۲. فرصتی برای استفاده از این ظرفیت‌ها در جهت ارائه خدمات اجتماعی در جامعه فراهم می‌آورد. یکی از نتایج ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی در همین راستا، توسعه نهاد وقف است [۲]. گسترش مدارس وقفی دینی همچون مدارس فتح‌الله گولن، توسعه فعالیت‌های نهاد وقف در زمینه خدمات اجتماعی و صنعت گردشگری و شروع جدی فعالیت بنیادهای وقفی با رویکردهای دینی و مذهبی در گستره فراملی از جمله مهم‌ترین آثار توسعه نهاد وقف، پس از مطرح شدن ایده ترکیب هویت ترکی و اسلامی است. البته شایان ذکر است که مهم‌ترین کارکرد ایده حاضر، زمینه‌سازی فرهنگی برای توسعه نهاد وقف بود.

۴-۴. توسعه وقف از دهه ۱۹۸۰ با هدف حل مشکلات اجتماعی جامعه

بعد از تصویب ماده (۹۰۳) اوقاف در سال ۱۹۷۸، تعداد قابل توجهی موقوفه جدید تأسیس شد. به دنبال تغییرهایی که در قانون وقف پدید آمد، ایجاد موقوفه، تعریف حقوقی جدیدی پیدا کرد و آن عبارت بود از تأسیس یک مؤسسه عام‌المنفعه که به دست فرد یا سازمان یا جمعیتی، برای اقدام به امور خیریه و تعاون اجتماعی صورت می‌پذیرد. این مؤسسه از مزایای قانونی بی‌شماری از جمله معافیت از پرداخت مالیات برخوردار است [۱۰].

تعداد موقوفات پس از دهه ۱۹۸۰ رشد خیره‌کننده‌ای داشت. بعد از کودتا ۱۹۸۰ حدود ۲۰ هزار انجمن تعطیل شد و بنیادهای وقفی جایگزین

۱. به بهانه دفاع از ارزش‌های نظام لائیک صورت پذیرفت.

2. Kenan Evren

3. Türk-İslam Sentezi

۴. پس از دهه ۱۹۶۰ این ایده توسط ملی‌گرایان نضج یافت و در دهه ۱۹۷۰، سنت‌گرایان ترک اسلامی شروع به افزایش نفوذ خود در اندیشه و حیات سیاسی ترکیه کردند.

انجمن‌های سیاسی تحت سرکوب شدند. پس از ۱۹۸۰ اداره کل اوقاف به ابداعات جدید مدیریتی برای همکاری با بخش خصوصی دست زد که نتیجه آن افزایش موقوفات در امور شهری-گردشگری و تسهیل سرمایه‌گذاری‌ها در این حوزه بود [۱۱]. یکی از اقدام‌های تورگوت اوزال^۱ در راستای حل مسائل اجتماعی، تأسیس «صندوق حمایت اجتماعی و ترویج همبستگی»^۲ در تاریخ ۱۴/۰۶/۱۹۸۶، وابسته به نهاد نخست‌وزیری ترکیه،^۳ با همکاری نیروهای محلی و مردمی مبتنی بر قانون اساسی کشور ترکیه^۴ بود که در قانون شماره ۳۲۹۴ لازم‌الاجرا شد. این صندوق در قالب اوقاف محلی و فراگیر که توسط دولت تأمین مالی می‌شد، تلاش می‌کرد که با مشارکت مردمی، بهره‌گیری از فرهنگ جامعه و شبکه‌های سنتی، فقر و محرومیت ایجاد شده منتج از سیاست‌های نئولیبرالی را تا حدی حل کند. ۷۵۵ موقوفه زیر نظر صندوق حمایت اجتماعی و ترویج همبستگی تأسیس شد که توسط ترکیبی از کمک‌های دولتی و مردمی مانند زکات، به صورت نقدی و کالایی تجهیز می‌شدند. هیئت‌امنای این موقوفات متشکل از افراد سرشناس محلی بود. دولت با مخاطب قرار دادن مردم، از آنها درخواست اهدای زکات و فطریه به این صندوق‌ها، جهت همکاری برای رفع مشکلات اقتصادی جامعه و رفع فقر را می‌کرد. این صندوق با همکاری شهرداری‌ها و تاجران محلی به ارائه کمک‌های نقدی و غیرنقدی می‌پرداخت. دولت توسط این صندوق حمایتی از طریق موقوفاتی که در سراسر کشور پراکنده بودند، به قشر آسیب‌پذیر کمک می‌کرد [۱۱]. این نهاد هم‌اکنون نیز خدمات اجتماعی مختلفی در زمینه‌هایی مانند تهیه سرپناه، کمک به معلولان و سالمندان، آموزش به افراد کم‌بضاعت، سلامت و بهداشت ارائه می‌دهد [۱۹]. علاوه بر این، یکی دیگر از مصادیق عینی خدمات اجتماعی نهاد وقف، مربوط به کمک‌های گسترده در زلزله مرمره (۱۹۹۹) است. این امداد رسانی به زلزله‌زدگان تا سال ۲۰۰۴ به طول انجامید. پس از این ماجرا، ظرفیت نهادهای غیردولتی و بنیادهای وقفی در ارائه خدمات اجتماعی و کمک‌رسانی به مردم به شکل محسوسی مورد توجه قرار گرفت [۳].

۴-۵. شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش‌های اسلامی

تاجران بزرگی که در کشور ترکیه، بدنه توسیاد را تشکیل دادند، به تأسیس و گسترش خیریه‌ها و بنیادهای وقفی، البته به سبک سمن‌ها و خیریه‌های غربی، پرداختند. بازیگران خرد و محلی نیز به صورت هم‌زمان، برای افزایش نفوذ، گسترش دامنه فعالیت‌ها و پیگیری منافع مشترک به ایجاد شبکه‌هایی متشکل از کسب و کارها، انجمن‌های حقوقی و آموزشی پرداختند. شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش‌های اسلامی نیز در بستر چنین روندی شکل گرفت. شبکه‌های محلی دینی که عمدتاً با محوریت مساجد و تکیه‌های صوفی تشکیل شده بود، ابتدایی‌ترین شکل یاری‌رسانی اجتماعی بودند اما این شبکه‌ها به دلیل محدود و محلی بودن، پاسخ‌گوی نیازهای شهرنشینان نبودند. انجمن‌های کسب و کار برای اولین بار به ساماندهی و هماهنگی فعالیت‌های اعضای خود در سطح ملی پرداختند. این کسب و کارها به دنبال افزایش تأثیرگذاری و ابعاد خود بودند، بنابراین به شبکه‌سازی و افزایش گستره فعالیت‌شان روی آوردند. کارکرد این شبکه‌ها در یاری‌رسانی خلاصه می‌شد که پیونددهنده جامعه با فضای کسب و کار بود. این فعالیت‌ها تنها در سطح کسب و کار متوقف نماند و به حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی، از طریق فعالیت‌هایی مانند تأسیس یا تجهیز مدارس، بیمارستان‌ها، دانشگاه‌ها، مساجد، کتابخانه‌ها، همکاری با شهرداری‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد سرریز شدند. چنین شبکه‌هایی برای تأثیرگذاری بیشتر، به همکاری با جنبش‌های اجتماعی-دینی، مانند جنبش نجم‌الدین اربکان و احزاب وابسته به آن یا جنبش گولن پرداختند [۱۱].

۱. نخست‌وزیر وقت ترکیه (دوره مسئولیت: ۹ نوامبر ۱۹۸۹-۱۷ آوریل ۱۹۹۳).

2. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu

۳. با قانون شماره ۵۲۶۳ در تاریخ ۰۹/۱۲/۲۰۰۴ دبیرخانه صندوق حمایت اجتماعی و ترویج همبستگی به اداره کل وابسته به نخست‌وزیری تبدیل شد و در نتیجه آن اعتبار تخصیص داده شده به مبارزه با فقر افزایش یافت. در سال ۲۰۱۱ این نهاد ذیل وزارت خانواده و سیاست‌های اجتماعی درآمد. در تاریخ ۱۰/۰۷/۲۰۱۸ با تغییرهای ساختاری ترکیه (تبدیل نظام نخست‌وزیری به ریاست‌جمهوری)، این نهاد به فرمان شماره ۱ ریاست‌جمهوری به واحد اصلی خدماتی وزارت خانواده، کار و خدمات اجتماعی تبدیل شد. در ادامه و به فرمان شماره ۷۳ ریاست‌جمهوری در تاریخ ۲۱ آوریل ۲۰۲۱ ذیل وزارت خانواده و خدمات اجتماعی قرار گرفت [۱۹].

۴. ماده دوم قانون اساسی جمهوری ترکیه: «جمهوری ترکیه یک کشور قانون‌مدار دموکراتیک، سکولار و اجتماعی است که در چارچوب درک صلح اجتماعی، همبستگی ملی و عدالت، احترام به حقوق بشر، پایبندی به ناسیونالیسم آتاترک و براساس اصول اولیه بیان شده در ابتدا (ماده قبل) است.»

یکی از مهم‌ترین شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش اسلامی در ترکیه، شبکه نجم‌الدین اربکان است. کارآفرینان و صنعتگران مسلمان وابسته به جنبش‌های اسلامی، توسیاد را الگوی خود قرار دادند و با تأسیس موسیاد^۱ (انجمن مستقل صنعتگران و بازرگانان) به سرمایه‌گذاری در بخش اجتماعی و شبکه‌سازی روی آوردند. بازرگانان مسلمان و انجمن موسیاد که بدنه «حزب رفاه»^۲ را نیز تشکیل می‌دادند، در سال ۱۹۹۲ به توصیه اربکان، رهبری حزب، وارد حوزه ارائه خدمات اجتماعی شدند. «بنیاد وقفی شکل‌های داوطلبانه ترکیه»^۳ و «بنیاد وقفی کمک‌های بشردوستانه»^۴ نیز در همین راستا ایجاد شدند [۱۱]. این جریان به دلیل وابستگی به جریان‌های اسلام‌گرا، پایگاه اجتماعی فراگیری داشت.

شبکه گولن یا همان «جنبش خدمت»^۵، با رویکرد اسلام اجتماعی و غیرسیاسی فعالیت‌های خود را در زمینه مدرسه شروع کرد و بعدها به کارهایی در حوزه بیمارستان‌سازی، حفر چاه، شهرسازی و مواردی از این دست پرداخت. مجموعه‌های وقفی این شبکه به شکل هیئت‌امنایی اداره می‌شدند. پس از کودتای ۱۹۹۷ این جریان برای چند سال یگانه جریان قدرتمند اسلامی در ترکیه بود. راهبرد این شبکه استفاده از کارآفرینی مشارکتی، تولید و بهره‌بردن از سرمایه اجتماعی است. این شبکه ساختاری اجتماع‌گرا دارد و هم‌زمان به جذب و تربیت نیروی کار و همچنین انباشت سرمایه می‌پردازد. در واقع، جریان گولن به دلیل استفاده از ظرفیت‌های آموزشی و شبکه مدارس، ضمن تربیت و بهره‌گیری از نسل جوان، به صورت فراگیری به جذب نیرو می‌پردازد. شبکه گولن از سه حلقه تشکیل شده است: ۱. «حلقه خدمت» که جمع نسبتاً فراگیری از دوستان، شاگردان، فارغ‌التحصیلان دانشگاهی، متخصصان و کارآفرینان نزدیک به گولن را در بر می‌گیرد. ۲. «حلقه همت» که هیئت‌امنای اوقاف و خیریه‌های گولنی، اصناف (کسب و کارهای کوچک) و کارآفرینان هستند و در جذب کمک‌های مالی و اداره سازمان‌های گولنی فعال هستند. ۳. حلقه سوم نیز مریدان و طرفداران گولن هستند. علاوه بر مجموعه مدارس گولنی، انجمن خیریه «کسی اینجاست»^۶، «بانک آسیا»^۸ و «کنفدراسیون صنایع و کسب و کارهای ترکیه»^۹ نیز ذیل شبکه گولن هستند [۱۱].

۴-۶. توسعه فعالیت بنیادهای وقفی در گستره فراملی

بنیادهای وقفی ترکیه فعالیت‌های خود را در عرصه بین‌الملل گسترش دادند و از ظرفیت‌های موجود برای انواع فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی بهره بردند. هر دو نوع جریان فعال در زمینه وقف و امور خیریه یعنی «جریان فعال اجتماعی-اقتصادی در زمینه وقف و امور خیریه با گرایش به سبک اروپایی» و «شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش‌های اسلامی» به‌طور ویژه از دهه ۱۹۹۰ وارد فعالیت‌های وقفی در عرصه فراملی شدند.

علاوه بر دلایلی مانند اصلاحات قانونی، توسعه نهاد وقف از نظر کمی و رشد جریان‌های اسلام‌گرا، دلایل و محرک‌های بیرونی همچون فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و جنگ بوسنی در گسترش فعالیت بنیادهای وقفی در عرصه بین‌المللی اثرگذار بود. در واقع برخی از کشورهای مسلمان استقلال یافته از اتحاد جماهیر شوروی از جمله آذربایجان، ازبکستان، قزاقستان، قرقیزستان و ترکمنستان، اشتراک زبانی با کشور ترکیه دارند

۱. Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD)

۲. Refah Partisi

۳. Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı (TGTV)

گفتنی است که «بنیاد وقفی شکل‌های داوطلبانه ترکیه» برای ایجاد هماهنگی میان بخش‌های مختلف این شبکه در سال ۱۹۹۴ با کمک موسیاد تشکیل شد که به واسطه داشتن رابطه با احزاب اسلامی و دسترسی به رسانه‌ها، به گروهی پرنفوذ در سیاست ترکیه تبدیل شد [۱۱].

۴. İnsani Yardım Vakfı (İHH)

۵. Hizmet

۶. شبکه نجم‌الدین اربکان در کنار ابعاد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دینی خود، رویکردی سیاسی به اسلام داشت و شبکه گولن رویکردی فرهنگی-تربیتی داشتند و نسبت به جریان‌های اسلام سیاسی مانند اخوان المسلمین یا طریقت نقشبندی به ترکیه منتقد بودند و اسلام مدنی و اجتماعی را مورد ستایش قرار می‌دادند [۱۱].

۷. یکی از بزرگترین انجمن‌های خیریه وابسته به جریان گولن است که در قالب سمن به ارائه خدمات آموزشی، رفاهی و بهداشتی می‌پردازد و در نوسازی مناطق محروم، جنگ و قحطی‌زده با نیروهای محلی همکاری می‌کند [۱۱].

۸. از مهم‌ترین بازیگران برای تسهیل عملیات مالی پروژه‌های رفاهی-اجتماعی بوده است.

۹. کنفدراسیون صنایع و کسب و کارهای ترکیه (TUSKON) بازوی مالی و اقتصادی شبکه گولن محسوب می‌شود.

و این ظرفیت فرهنگی ایجاد شده فرصت مناسبی را برای ظهور و بروز بین‌المللی نهاد وقف فراهم آورد. به غیر از این عوامل، دولت ترکیه نیز در پس سیاست‌های خود نسبت به برداشتن تمرکز فعالیت جریان‌های اسلامی از داخل ترکیه و سوق دادن آنها به فعالیت‌های برون‌مرزی بی‌تمایل نبود. فعالیت‌هایی که قدرت نرم ترکیه را توسعه می‌داد و موجب تقویت وجهه بین‌المللی این کشور می‌شد. یکی از مهم‌ترین بنیادهای وقفی فعال با گرایش‌های اسلامی در عرصه بین‌المللی، «بنیاد وقفی کمک‌های بشر دوستانه»^۱ است که بازوی غیررسمی سیاست خارجی دولت ترکیه است.^۲ بنیاد وقفی کمک‌های بشر دوستانه در سال ۱۹۹۵ برای کمک‌های انسانی به مسلمانان جنگ‌زده بوسنی ایجاد شد. این نهاد، بسیاری از فعالیت‌های خود را با همکاری بازیگران دولتی، غیردولتی و بین‌المللی انجام می‌دهد. برخلاف موقوفات کوچک و سابانجی که با جوامع اروپایی و اتحادیه اروپا همکاری دارند، تمرکز این بنیاد وقفی بیشتر در خاورمیانه و کشورهای مسلمان است. این بنیاد وقفی نقش بسزایی در توسعه قدرت نرم ترکیه دارد [۱۱]. بنیادهای وقفی وابسته به جریان گولن نیز فعالیت‌هایی گسترده در زمینه بین‌الملل که عمدتاً در حوزه‌های آموزشی و تحصیلی بودند، صورت می‌دادند که البته پس از قضایای مربوط به کودتای ۲۰۱۶، متوقف و اموال آنها توسط دولت مصادره شد.

علاوه بر فعالیت‌های بین‌المللی شبکه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی با گرایش‌های اسلامی، اوقاف کوچک و سابانجی نیز پس از ۱۹۸۰ دامنه فعالیت‌های فرهنگی، هنری و آموزشی خود را گسترش دادند و به فعالیت‌های فراملی، با اهدای بورسیه‌ها، جوایز و جذب دانشجویان روی آوردند. بنیاد وقفی کوچک، پس از سال ۲۰۱۵ تصمیم گرفت که مرزهایش را به سوی کمک‌های مالی خارجی بگشاید و به دنبال ادامه فعالیت همسو با سایر بنیادهای اروپایی حول محور «توسعه پایدار و محیط زیست»^۳ باشد [۱۱].

۴-۷. نقش نهاد وقف در احیای جریان اسلام‌گرایی در عرصه قدرت و سیاست

در شرایط سرکوب و غیرقانونی شدن فعالیت‌های سیاسی و نهادهایی که موجودیتی چپ‌گرا یا دینی داشتند، اوقاف به چتری برای پیگیری فعالیت‌های قانونی در این زمینه‌ها تبدیل شد. به این ترتیب نیروهایی که در دهه ۱۹۷۰ نمی‌توانستند به دلیل هویت دینی‌شان تحت چارچوب قانون‌ها به فعالیت ادامه دهند، از اوقاف استفاده کردند و شبکه‌های خود را ذیل آن گسترش دادند، چرا که موقوفات می‌توانستند وابسته به جریان اجتماعی خاصی باشند و به گسترش آن از طریق شبکه‌های غیررسمی کمک کنند. نتیجه چنین اقدام‌هایی قدرت گرفتن احزاب اسلام‌گرا در سیاست ترکیه بود. اتفاقی که از آن تحت عنوان «انقلاب منفعل» یاد شده است [۱۱].

برای نمونه، در سال‌های ابتدایی ۱۹۷۰ تا اواسط دهه ۱۹۹۰ جنبش اربکان که به اسلام سیاسی شناخته می‌شود، با استفاده از ظرفیت اوقاف و با همکاری تکیه‌ها، مساجد و کانون‌های کسب و کار که نماینده طبقه متوسط جدید مسلمان بودند، به ارائه خدمات اجتماعی-معیشتی به مناطق محروم و جمع‌آوری کمک‌های مردمی، زکات و فطره پرداخت. در ادامه این فعالیت‌ها حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲ به قدرت رسید.

۴-۸. نهاد وقف در دوران حزب عدالت و توسعه

حزب عدالت و توسعه با معرفی نهاد وقف به عنوان میراث عثمانی، آن را شکل بومی ارائه خدمات اجتماعی می‌دانست و ضمن اصلاح قوانین انجمن‌های سیاسی و اوقاف در سال‌های ۲۰۰۴ و ۲۰۰۸، به اوقاف و انجمن‌ها اجازه داد که بدون نیاز به اخذ مجوز از دولت، کمک‌های مردمی و هدایا را جمع‌آوری کنند، به فعالیت‌های فراملی بپردازند و بتوانند از سازمان‌های بین‌المللی سرمایه جذب کنند. در نتیجه این اصلاحات،

1. İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı

۲. این بنیاد در زمان تأسیس حزب اسلام‌گرای سعادت (بعد از تعطیلی حزب اسلام‌گرای رفاه)، رابطه خوبی با رهبر حزب یعنی نجم‌الدین اربکان داشت و شاخه‌ای از این حزب به‌شمار می‌آمد، سپس به‌مرور به حزب عدالت و توسعه (حزب دولت حاکم ترکیه) نزدیک شد و با دولت به همکاری پرداخت [۲۷].

3. Çevresel Sürdürülebilirlik ve Kalkınma

کمک‌های مالی به بنیادهای وقفی و انجمن‌ها به شدت افزایش یافت. این اصلاحات مرز قانونی بین انجمن‌های سیاسی و اوقاف را کمتر و هر دو را تبدیل به سازمان‌های مردم‌نهاد، با مأموریتی اجتماعی کرد. در این دوران، بسیاری از بنیادهای وقفی مشمول معافیت مالیاتی شدند و همکاری نزدیک مؤسسات وقفی تازه تأسیس را با دولت رقم زد. جنبش‌های دینی از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی به یکی از همکاران دولت در عرصه خدمات اجتماعی تبدیل شدند و در سطحی ملی و فراملی به مدیریت و بسیج نیروها، دریافت کمک‌های مالی و هماهنگی روابط شرکت‌ها و انجمن‌های مختلف پرداختند. نقش اوقاف نیز همراه با حضور فعال جنبش‌های اسلامی پررنگ‌تر و مرز میان آنها و سمن‌ها کمرنگ‌تر شد. این موقوفات به عنوان نیرویی کمکی برای دولت، در زمینه مبارزه با فقر، ارائه خدمات آموزشی، اجتماعی-رفاهی و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، اقدام‌های مختلفی را صورت می‌دادند [۱۱]. از جمله مهم‌ترین بنیادهای وقفی ایجاد شده در دوران حزب عدالت و توسعه، «بنیاد معارف ترکیه»^۲ است. بنیاد معارف ترکیه را می‌توان پنجره این کشور به جهان در حوزه آموزش بین‌المللی دانست. این بنیاد وقفی، با قانون شماره ۶۷۲۱ مورخ ۱۷ ژوئن ۲۰۱۶ تأسیس شد و یک نهاد مجاز به انجام فعالیت‌های آموزشی در خارج از کشور از طرف جمهوری ترکیه است. این بنیاد وقفی در واقع، پس از کودتای ۲۰۱۶ جریان گولن، برای جایگزینی فعالیت‌های آموزشی و تحصیلی این جریان ایجاد شد. بنیاد معارف ترکیه انواع فعالیت‌های آموزشی و تحصیلی، از پیش دبستانی تا آموزش عالی، از آموزش رسمی تا آموزش غیررسمی را در کشورهای مختلف دنیا^۳ صورت می‌دهد [۲۰].

۱. موقوفات تنها بازیگران جامعه مدنی ترکیه نیستند، بلکه انجمن‌ها نیز به صورت سمن در حوزه‌های مختلف مانند کسب و کار، آموزش، حقوق بشر و مبارزه با فقر مشغول به فعالیت هستند. اما موقوفات از لحاظ حقوقی ساختار متفاوتی با انجمن‌ها دارند؛ آنها نیازمند سرمایه در گردش هستند، بنابراین موجودیت موقوفات با کسب و کار و تجارت گره خورده است. آنها می‌توانند به شکل شرکت و یا سرمایه‌گذاری مشترک تجار برای حل مسائل اجتماعی مانند فقر و گسترش آموزش، سلامت و بهداشت باشند. اما انجمن‌ها، شرکت نیستند و دارایی در گردش ندارند بلکه آنها از کمک‌های مردم و سرمایه‌داران کسب درآمد می‌کنند. با این حال، اصلاحات قانونی که بعد از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در دستور کار قرار گرفت، موجب شد که شرکت‌ها بتوانند محصولات خود مانند غذا و پوشاک را در اختیار انجمن‌ها قرار دهند و مشمول معافیت‌های مالیاتی شوند. این اصلاحات سبب شد که انجمن‌ها با همکاری شرکت‌ها به نیازمندان کمک‌های غیرنقدی به صورت لباس، دارو و بسته‌های غذایی ارائه کنند. اصلاحات قانونی ۲۰۰۴ به انجمن‌ها اجازه داد که به جمع‌آوری کمک‌های خارجی بپردازند. همچنین طبق قانون ۲۰۰۸ اوقاف هم اجازه دریافت کمک‌های خارجی را پیدا کردند و در عمل مرز میان موقوفات و انجمن‌ها کمرنگ‌تر شد [۱۱].

2. Türkiye Maarif Vakfı

۳. طبق آخرین آمار مربوط به سال ۲۰۲۳ در ۱۰۷ کشور حضور دارند [۲۱].

۵. ساختار و ماهیت فعلی نهاد وقف در ترکیه

بر اساس ماده (۱۰۱) قانون مدنی ترکیه به شماره ۴۷۲۱ که از تاریخ ۲۰۰۲/۰۱/۰۱ لازم‌الاجرا شد، «اوقاف به‌عنوان مجموعه‌ای از اموال، با شخصیت حقوقی است که توسط اشخاص حقیقی و حقوقی تشکیل می‌شوند و دارایی و حقوق کافی را به یک هدف خاص و دائمی اختصاص می‌دهند.» بر اساس این تعریف، وقف دو عنصر اصلی دارد که عبارت‌اند از: «دارایی‌ها» (یا به عبارتی «عین موقوفه و عواید حاصل از جهت وقف در موقوفات دارای درآمد») و «هدف وقف» (جهت وقف). بر این اساس، دارایی‌هایی (موقوفاتی) که به جهت و هدفی خاص وقف می‌شوند، باید برای آن جهت، کافی و خود جهت وقف نیز باید قانونی، مشخص، قابل درک و مستمر باشد [۷].

بر اساس ماده (۴۸) قانون مدنی ترکیه،^۱ بنیادهای وقفی که اشخاصی حقوقی و مستقل هستند، از تمامی حقوق و تکالیف شخصیت‌های حقوقی برخوردارند، به این معنا که این اشخاص حقوقی (مانند شرکت‌ها، انجمن‌ها و بنیادها) می‌توانند مالکیت داشته باشند، قرارداد ببندند و به‌طور کلی دارای حقوق و تعهدات قانونی باشند. اشخاص حقیقی یا حقوقی می‌توانند بنیاد وقفی ایجاد کنند، با این حال اگر مؤسس یک شخص حقیقی باشد، باید طبق آنچه در قانون مدنی ترکیه مشخص شده است، اهلیت این کار را داشته باشد. در مورد شخص حقوقی نیز با وجود اینکه باید اهلیت عمل داشته باشد و اینکه می‌تواند یک بنیاد وقفی را ایجاد کند، باید مشخص شود که از نظر دارایی توانایی ایجاد بنیاد وقفی را دارد.

۵-۱. انواع وقف

موقوفات از نظر نحوه اداره به دو دسته «بنیادهای وقفی ضبط شده»^۲ و «بنیادهای وقفی غیر ضبط شده»^۳ تقسیم می‌شوند. موقوفاتی که در دوران عثمانی توسط وزارت اوقاف اداره می‌شدند، بنیادهای وقفی ضبط شده نامیده می‌شدند. این موقوفات عمدتاً توسط اعضای سلسله عثمانی تأسیس شده‌اند. در واقع اداره این موقوفات که توسط رئیس دولت یا افسران وی (از طرف او) صورت می‌گرفت، به بخشی از سازمان اداری دولت تبدیل شدند. همچنین، موقوفاتی که متولی ندارند یا موقوفاتی که به دلیل سوءمدیریت از دست متولیان آنها خارج می‌شوند نیز در زمره موقوفات ضبط شده قرار دارند.

بنیادهای وقفی غیر ضبط شده، بنیادهایی هستند که مستقیماً توسط متولیان آنها، تحت نظارت وزارت اوقاف اداره می‌شوند. بنیادهای وقفی غیر ضبط شده به دو دسته تقسیم می‌شوند: «بنیادهای وقفی الحاقی»^۴ و «بنیادهای وقفی استثنایی»^۵. بنیادهای وقفی الحاقی آن دسته از موقوفاتی را در بر می‌گیرند که به تملک ساکنان یا متولیان شان درآمده‌اند اما همچنان تحت نظارت اداره کل اوقاف قرار دارند. بنیادهای وقفی استثنایی مانند بنیادهای وقفی مولانا جلال‌الدین رومی، موقوفاتی هستند که مستقیماً توسط متولیان خود و بدون نظارت و دخالت اداره کل اوقاف اداره می‌شوند. این موقوفات معاف از مالیات هستند [۲].

در تقسیم‌بندی دیگری، موقوفات از سال ۱۹۲۶ به دو دسته جدید و قدیم تقسیم می‌شود. موقوفات جدید، دسته‌ای از موقوفات هستند که پس از سال ۱۹۲۶ تأسیس شده‌اند و نظارت‌های کلی قانونی از جانب اداره کل اوقاف روی آنها صورت می‌گیرد. بنیادهای وقفی جدید، اشخاصی حقوقی هستند که با تخصیص دارایی‌های مشخص یا درآمد آنها به یک هدف خاص و دائمی تأسیس می‌شوند. اهداف بنیادهای وقفی نمی‌تواند مغایر با اصول جمهوری و احکام قانون اساسی ترکیه باشد. علاوه بر این، دارایی‌های تخصیص یافته توسط واقف باید برای دستیابی به این هدف کافی باشد. بنیاد وقفی می‌تواند با سند رسمی دفتری یا با وصیت‌نامه ایجاد شود. سند یا وصیت‌نامه رسمی که برای تأسیس بنیاد

۱. ماده (۴۸) قانون مدنی ترکیه: اشخاص حقوقی، به جز حقوق و تعهداتی که به اقتضای خلقت، ویژگی‌های مختص به انسان نظیر جنسیت، سن و قرابت (خویشاوندی) هستند، برای تمامی حقوق و تعهدات صلاحیت (اهلیت) دارند.

2. Mazbut Vakıflar
3. Gayri Mazbut Vakıflar
4. Mülhak Vakıflar
5. Müstesna Vakıflar

وقفی صادر می‌شود «وقف‌نامه (سند وقفی)»^۱ نامیده می‌شود. پس از تنظیم سند رسمی وقف و در صورت وصیت، باز دنیا رفتن واقف به همراه سایر اسناد (وصیت‌نامه) به دادگاه بدوی مدنی تحویل داده می‌شود. در صورتی که دادگاه هدف، شکل و محتوای سند را تأیید کند و دارایی‌های اختصاص یافته به بنیاد وقفی را کافی تشخیص دهد، بنیاد امکان ثبت شدن دارد و شخصیت حقوقی پیدا می‌کند [۲۲].

ماده (۳) آخرین قانون اوقاف به شماره ۵۷۳۷ (مصوب ۲۰/۰۲/۲۰۰۸)، تعاریف حقوقی انواع وقف (بنیادهای وقفی ضبط شده، بنیادهای وقفی الحاقی، بنیادهای وقفی جماعات، بنیادهای وقفی صنعتگران و بنیادهای وقفی جدید) را این گونه بیان می‌کند:

■ بنیادهای وقفی ضبط شده؛ بنیادهایی که طبق این قانون توسط اداره کل اوقاف اداره و نمایندگی می‌شوند و بنیادهایی که قبل از موعد اجرای قانون مدنی منسوخ شده ترکیه (به شماره ۷۴۳) تأسیس شده باشند و طبق قانون شماره ۲۷۶۲ توسط اداره کل اوقاف اداره می‌شوند.

■ بنیادهای وقفی الحاقی؛ بنیادهایی که قبل از موعد اجرای قانون مدنی منسوخ شده ترکیه (به شماره ۷۴۳) آغاز به کار کرده باشند و اداره آن به نسل‌های بعدی واقف واگذار شده باشد.

■ بنیادهای وقفی جماعات^۲ (جوامع غیرمسلمان)؛ بنیادهایی که متعلق به جوامع غیرمسلمان ترکیه که شهروندان جمهوری ترکیه باشند و طبق قانون شماره ۲۷۶۲ (جدا از اینکه اساسنامه وقفی داشته باشند یا خیر) دارای شخصیت حقوقی هستند.

■ بنیادهای وقفی صنعتگران؛ بنیادهایی که قبل از اجرای قانون شماره ۲۷۶۲ ایجاد شده و توسط هیئت مدیران انتخابی صنعتگران مدیریت می‌شوند.

■ بنیادهای وقفی جدید؛ بنیادهایی که طبق قانون مدنی منسوخ شده ترکیه (به شماره ۷۴۳) و قانون مدنی قابل اجرای ترکیه (به شماره ۴۷۲۱) آغاز به کار کرده باشند.

۵-۲. ساختار سازمانی اداره کل اوقاف

اداره کل اوقاف،^۳ مسئولیت اصلی نظارت و رسیدگی به امور وقف در ترکیه را برعهده دارد. این نهاد ذیل وزارت فرهنگ و گردشگری ترکیه^۴ است. شورای اوقاف (به تعداد پانزده نفر) بالاترین مرجع تصمیم‌گیری اداره کل است و اعضای آن عبارت‌اند از: ۱. مدیر کل اوقاف؛ ۲. معاونان مدیر کل اوقاف (سه نفر) و مشاور حقوقی اداره کل اوقاف (یک نفر)؛ ۳. پنج نفر از فارغ‌التحصیلان آموزش عالی منصوب رئیس جمهور که در زمینه وقف دانش و تجربه دارند؛ ۴. سه نفر به انتخاب موقوفات جدید؛ ۵. یک نفر به انتخاب موقوفات الحاقی؛ ۶. یک نفر به انتخاب موقوفات جماعات‌ها. مدیر کل اوقاف نیز رئیس این شورا است [۹].

اداره کل اوقاف سه معاونت دارد و از سازمان‌های مرکزی و استانی تشکیل شده است. سازمان مرکزی این اداره کل متشکل از ۱۴ اداره مرکزی و بخش استانی آن متشکل از ۲۵ اداره منطقه‌ای است. ادارات ذیل سازمان مرکزی عبارت‌اند از: ۱. اداره فرهنگ و ثبت؛ ۲. اداره خدمات وقف؛ ۳. اداره خدمات بهداشتی؛ ۴. اداره منابع انسانی؛ ۵. اداره سرمایه‌گذاری، املاک و مستغلات؛ ۶. اداره توسعه راهبردی؛ ۷. اداره خدمات

1. Vakıf Senedi
2. Cemaat vakıfları
3. Vakıflar Genel Müdürlüğü
4. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı
5. Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
6. Vakıf Hizmetleri Daire Başkanlığı
7. Sağlık Hizmetleri Daire Başkanlığı
8. Personel Daire Başkanlığı
9. Yatırım ve Emlak Daire Başkanlığı
10. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı

پشتیبانی؛^۱ ۸. اداره آثار هنری و ساختمانی؛^۲ ۹. اداره خدمات خیریه؛^۳ ۱۰. اداره روابط خارجی؛^۴ ۱۱. اداره راهنمایی و بازرسی؛^۵ ۱۲. اداره حسابرسی داخلی؛^۶ ۱۳. بخش مشاور حقوقی؛^۷ ۱۴. اداره مطبوعات و روابط عمومی [۷].^۸

۵-۳. سیاست مالیاتی نظام حکمرانی وقف ترکیه برای توسعه بنیادهای وقفی

همان گونه که ذکر شد در دوران حزب عدالت و توسعه، معافیت‌های مالیاتی یکی از سازوکارهای توسعه نهاد وقف است. هم‌اکنون تعداد قابل توجهی^۹ از این بنیادهای وقفی (قریب به ۳۳۴ بنیاد) معاف از مالیات هستند و شرایط معافیت مالیاتی برای بنیادهای وقفی عبارت‌اند از:

۱. باید اهداف آن در حوزه‌های بهداشت، کمک‌های اجتماعی، آموزشی، تحقیقات علمی و توسعه فرهنگ و حفاظت از محیط‌زیست و جنگل‌کاری برای عموم مردم باشد و فعالیت‌های آنها در سطحی باشد که بار خدمات عمومی دولت را کاهش دهد؛
۲. ذی‌نفع (موقوف‌علیه) فعالیت‌ها نباید یک منطقه یا یک گروه خاص از مردمان باشد (باید ذی‌نفع فعالیت‌های بنیادهای وقفی عموم مردم باشند)؛

۳. باید حداقل یک سال از تاریخ تأسیس آن گذشته باشد؛^{۱۰}

۴. نگهداری دفاتر بر اساس تراز نامه صورت پذیرد؛

۵. دارایی‌های مولد و میزان درآمد سالیانه باید بالاتر از حداقل درآمد تاریخی باشد که درخواست معافیت مالیاتی آنها ارسال شده است؛

۶. در سند رسمی بنیاد وقفی باید قید شود که حداقل دو سوم درآمد ناخالصی که ایجاد می‌کند، صرف اهداف بنیاد می‌شود و این شرط باید در سال گذشته و به‌طور میانگین دو سال اخیر، رعایت شود؛

۷. اظهار نظر مثبت در خصوص اعطای معافیت مالیاتی، در نتیجه بررسی‌های انجام شده توسط وزارت خزانه‌داری و دارایی و سازمان‌های ذی‌ربط انجام می‌شود [۲۳].

۵-۴. سیاست شفافیت در نظام حکمرانی وقف ترکیه

سکوی غیردولتی «شفافیت و پاسخ‌گویی»^{۱۱} از سال ۲۰۱۶ برای شفافیت و مسئولیت‌پذیری نهادهای غیردولتی (بنیادهای وقفی و انجمن‌ها) آغاز به کار کرد. افزایش نرخ سالیانه کمک‌های مالی مردم ترکیه در امور بشردوستانه، خیریه و وقف از طریق اشاعه فرهنگ وقف، بخشی از رسالت‌های این سکوی محسوب می‌شود. این سکوی که ذیل انجمن «شفافیت و پاسخ‌گویی»^{۱۲} است، در بستر وب و در راستای ایجاد یک رابطه شفاف بین مردم و نهادهای غیردولتی (بنیادهای وقفی و انجمن‌ها) فعالیت می‌کند. انجمن شفافیت و پاسخ‌گویی در سال ۲۰۱۶، جایزه نوآوری شفافیت در بخش فعالیت‌های شهروندی و مدنی ترکیه را دریافت کرد. این سکوی بر خط طبق آخرین گزارش عملکرد مربوط به سال ۲۰۲۴، ۱۴۹ نهاد غیردولتی (بنیادهای وقفی و انجمن‌ها) را تحت پوشش قرار داده است [۲۴]. مهم‌ترین ویژگی‌های این سکوی برای

1. Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı
2. Sanat Eserleri ve Yapı İşleri Dai. Başk.
3. Hayır Hizmetleri Daire Başkanlığı
4. Dış İlişkiler Daire Başkanlığı
5. Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı
6. İç Denetim Birim Başkanlığı
7. Hukuk Müşavirliği
8. Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği

۹. اسامی بنیادهای وقفی معاف از مالیات در کشور ترکیه: <https://www.gib.gov.tr/node/232>

۱۰. بنیادهایی که از زمان فعالیت آنها شش‌ماه گذشته باشد باید دارایی‌های درآمدزا داشته باشند و میزان درآمد سالیانه آنها بیش از دو برابر سالی باشد که در آن درخواست ارائه می‌شود. علاوه بر این بنیاد باید دارای شرایط دیگری هم باشد [۲۳].

11. Açık Açık Platformu
12. Açık Açık Derneği

افرادی که می‌خواهند در امور خیریه و وقف هزینه کنند، عبارت‌اند از:

- ۱ مردم می‌توانند بنیادها و انجمن‌های موردنظر خود را مبتنی بر نوع خدمات جست‌وجو و به‌صورت فوری آنها حمایت کنند؛
- ۲ اهداکنندگان می‌توانند بنیادهای وقفی و انجمن‌ها را براساس معیارهای موردنظر از جهات مختلف مقایسه کنند؛
- ۳ مردم می‌توانند در مورد اهداف، سرگذشت‌ها، ابعاد مالی و مدیران بنیادهای وقفی و انجمن‌ها اطلاعات کسب کنند؛
- ۴ بنیادهای وقفی و انجمن‌ها می‌توانند به اهداکنندگان و واقفان پیام ارسال کنند؛
- ۵ مردم می‌توانند به اطلاعات موردنیاز کاربردی مربوط به کمک مالی و وقف دسترسی داشته باشند [۲۵].

۵-۵. سیاست حفظ و نگهداری موقوفات در حکمرانی وقف ترکیه

پس از دهه ۱۹۸۰ و با بالارفتن هزینه‌های نگهداری و تعمیر، با ورود قراردادهای کوتاه‌مدت و پیمانی در بخش خدمات عمومی ترکیه، اداره کل اوقاف ترکیه نیز از طریق قراردادهای اجاره، تعمیر، بازسازی و ساخت وارد همکاری با بخش خصوصی شد. طبق ماده (۲۰) قانون اوقاف به شماره ۵۷۳۷ با لحاظ کردن هزینه‌های تعمیر و ساخت و ساز موقوفات اجاره‌ای، مدت زمان اجاره موقوفات با موافقت مدیر کل اوقاف تا ۲۰ سال و با تصمیم شورای اوقاف تا ۴۹ سال افزایش می‌یابد. لازم به ذکر است که طبق این ماده، مدت اجاره دارایی‌های غیرمنقول حداکثر سه سال است. مدت زمان پایین اجاره دارایی‌های غیرمنقول در ترکیه باعث می‌شود که نرخ اجاره متناسب با وضعیت، نو به نو و عادلانه تعیین شود.

بین سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۲۱، تعداد املاک و مستغلات براساس الگوی اجاره بلندمدت در مقابل تعمیر و ساخت و ساز ۴۸۴ عدد بود. شیوه «مرمت، مدیریت و انتقال» به‌عنوان روشی مرسوم در اداره کل اوقاف است که موقوفه به مدت زمان معین به یک کارآفرین اجاره داده می‌شود و پس از بازسازی، بهره‌برداری و پایان مدت قرارداد، بار دیگر به اداره اوقاف باز می‌گردد. شیوه مدیریتی دیگر، ساختن-اجاره/مدیریت-انتقال است. در این روش، یک زمین شهری که متعلق به اداره اوقاف است به یک توسعه دهنده به مدت زمان معین اجاره داده می‌شود و روی زمین وقفی یک پروژه ساختمانی آغاز به فعالیت می‌کند و بعد از پایان مدت قرارداد به اداره کل اوقاف باز می‌گردد [۱۱] و [۷].

۶. جمع‌بندی و ارائه پیشنهادها سیاستی

۶-۱. «متمرکزسازی مدیریت» و «افزایش مداخله دولت» دو عنصر محوری در سیر تطور ساختار اداره وقف از دوره عثمانی تا کنون

براساس آنچه که بیان شد، رسیدگی به امور وقف در دوران عثمانی به شکل جدی و ساختارمند با تأسیس وزارت اوقاف حرمین در سال ۱۵۸۶ آغاز شد. پس از این وزارتخانه، سازمان‌های حمیدیه (تأسیس ۱۷۷۴) و سپس اوقاف حمیدیه و محمودیه (تأسیس ۱۸۰۹) مسئولیت رسیدگی به امور وقف را برعهده داشتند. در ادامه با تأسیس وزارت اوقاف همایونی (تأسیس ۱۸۲۶) گام‌های جدی‌تری در جهت افزایش مداخله دولت و تمرکزگرایی در اداره وقف برداشته شد. وزارت اوقاف و شریعت (تأسیس ۱۹۲۱) نیز آخرین نهاد اداره وقف مربوط به دوره عثمانی بود که حدود ۳ سال عمر کرد. اداره کل اوقاف ترکیه (۱۹۲۴) نیز در آغاز دوران جمهوری با هدف محو میراث عثمانی و تغییر وقف به نهادی در خدمت دولت و در جهت اهداف اجتماعی آن ایجاد شد. بنابراین به‌رغم فراز و نشیب‌های مختلف حاکمیتی از دوره عثمانی تا کنون، دال مرکزی اداره وقف در کشور ترکیه در تمام این دوران را باید «ایجاد تمرکز دولتی و افزایش مداخله دولت (تمرکز مدیریتی) در امر وقف» دانست.

جدول ۱. تاریخچه تطور ساختار اداره اوقاف (از عثمانی تاکنون)

تاریخ تأسیس	دستگاه مسئول در اداره امور وقف (از دوران عثمانی تاکنون)
۱۵۸۶	وزارت اوقاف حرمین (Evkāf-I Haremeyn Nezâreti)
۱۷۷۴	حمیدیه (Hamîdiyye)
۱۸۰۹	اوقاف حمیدیه و محمودیه (Evkāf-I Hamîdiyye ve Mahmûdiyye)
۱۸۲۶	وزارت اوقاف همایونی (Evkaf-I Hümayun Nezareti)
۱۹۲۱	وزارت اوقاف و شریعت (Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti)
۱۹۲۴	اداره کل اوقاف ترکیه (Vakıflar Genel Müdürlüğü)

مأخذ: نگارنده.

۲-۶. سیاست‌های تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه، عاملی اساسی در ترویج فرهنگ وقف در این کشور

اعمال سیاست‌های تشویقی از مجرای ساز و کارهایی مانند معافیت‌های مالیاتی، یکی از مهم‌ترین عوامل ترویج فرهنگ وقف در جهت توسعه این نهاد در کشور ترکیه است. در واقع بنیادهای وقفی منطبق با شروط قانونی، می‌توانند از امتیاز معافیت مالیاتی استفاده کنند. همان‌طور که بیان شد، هر چند این موضوع از سال ۱۹۶۷ و با قانون مدنی شماره ۹۰۳ آغاز شد اما در دوران حزب عدالت و توسعه به شکل جدی مورد توجه قرار گرفت و تعداد بنیادهای وقفی دارای معافیت مالیاتی به شکل اساسی افزایش یافت. این ساز و کار تشویقی موجب تقویت رابطه دولت با بنیادهای وقفی شد و همین موضوع نفوذ دولت در بنیادهای وقفی برای جهت‌دهی به فعالیت‌های آنها را افزایش داد.

۳-۶. سیاست شفافیت، عامل اساسی اعتمادآفرینی برای مردم نسبت به بنیادها و انجمن‌های وقفی

در حکمرانی وقف ترکیه، سیاست شفافیت از طریق ساز و کارهای مختلفی مانند دسترسی آزاد عموم به اطلاعات بنیادها و مؤسسات وقفی به وسیله سامانه‌ها و وب‌گاه‌های برخط و اختصاصی این بنیادها و مؤسسات، یکی از عوامل اساسی اعتمادآفرینی برای مردم نسبت به بنیادها و انجمن‌های وقفی است. برای نمونه، سکوی شفافیت و پاسخ‌گویی به عنوان بستری برای ارتباط شفاف بین مردم و نهادها و غیردولتی (بنیادهای وقفی و انجمن‌ها) است که اطلاعات مختلف بنیادهای وقفی و انجمن‌ها را در وب‌گاه خود بارگذاری کرده و با انتشار برخط این اطلاعات، موجب شفافیت می‌شود و از مجرای شفافیت، اعتمادآفرینی می‌کند. یکی دیگر از موضوع‌های محوری در راستای سیاست شفافیت در حکمرانی وقف ترکیه، توجه بسیار زیاد به ارائه گزارش‌های فعالیت و عملکرد، در سطوح دولتی و غیردولتی است. نه تنها اداره کل اوقاف ترکیه، بلکه بنیادهای وقفی بزرگ در این کشور، گزارش فعالیت‌ها و عملکرد سالیانه خود را در وب‌گاه رسمی خود منتشر می‌کنند. در واقع افراد جامعه و علاقه‌مندان به وقف، با مراجعه به این گزارش‌ها از کمیت و کیفیت فعالیت‌های وقفی با خبر می‌شوند و با اعتماد و اطمینان بیشتر در کمک‌های وقفی و خیریه سهیم می‌شوند.

۴-۶. تعریف نقش‌های «حمایتی و پشتیبانی» از سیاست‌ها، سازمان‌ها و برنامه‌های دولتی برای بنیادهای وقفی در حکمرانی وقف ترکیه

دولت ترکیه به وسیله تعامل، نفوذ و ارتباط تنگاتنگ خود با حوزه غیردولتی وقف و کنشگران مردمی آن و همچنین با استفاده از سرمایه اجتماعی خود در این حوزه و بازتولید مداوم این سرمایه اجتماعی از طریق مجراهایی مانند ساز و کارهای شفافیت، بین حوزه مزبور و بازوهای دولتی (سازمان‌ها، وزارتخانه‌ها و غیره) ارتباطی مؤثر، کارآمد و بهینه ایجاد کرده است. برای نمونه، بنیاد وقفی دیانت ترکیه توسط مسئولان

وقت سازمان دیانت تأسیس شد که هدف اصلی این بنیاد، حمایت از ارائه خدمات دینی و مذهبی سازمان دیانت است. در واقع سازمان دیانت، مسئولیت اصلی ارائه خدمات دینی-دولتی را در کشور ترکیه برعهده دارد و بنیاد وقفی دیانت به‌عنوان بازوی کمکی این سازمان در انجام فعالیت‌های دینی عمل می‌کند. این سازوکار حمایتی نه تنها موجب بهره‌مندی دولت از ظرفیت کمک‌های مردمی در حوزه مزبور می‌شود، بلکه به دلیل حساس بودن فعالیت نهادهای دولتی دینی و فرهنگی در عرصه برون مرزی، ماهیت غیردولتی این بنیاد به‌عنوان ظرفیتی بسیار کارآمد برای چنین فعالیت‌هایی مطرح است. همچنین به دلیل چالاکتی ساختاری این بنیاد نسبت به سازمان دیانت، در پیشبرد اهداف، مشکلات کمتری نسبت به سازمان دیانت دارد.

۵-۶. محوریت «سیاست حفظ عین موقوفات» از طریق تعریف سازوکارهای تشویقی در حکمرانی وقف ترکیه

سیاست حفظ عین موقوفات از طریق تعریف سازوکارهای تشویقی، یکی از محوری‌ترین سیاست‌های حکمرانی وقف در ترکیه است. برای نمونه، یکی از سازوکارهای اداره نهاد وقف در کشور ترکیه، مربوط به تعمیر و مرمت موقوفات از طریق اجاره آنهاست. در واقع طبق قانون، دارایی‌های غیرمنقول به شرط تعمیر و مرمت و تحت شرایطی، به مدت ۲۰ تا ۴۹ سال به پیمانکار اجاره داده می‌شوند. این سازوکار، موجب جلوگیری از مستهلک شدن بسیاری از موقوفات شده است. از سوی دیگر با توجه به اینکه این موقوفات در حوزه‌های مختلف از جمله گردشگری، آموزش، بهداشت و تجارت و مواردی از این دست انجام می‌شود، بنابراین زمینه‌ای برای توسعه این حوزه‌ها را نیز فراهم می‌آورد.

۶-۶. پیشنهادها و درس‌آموخته‌هایی سیاستی

۶-۶-۱. کاهش سقف مجاز مدت زمان اجاره موقوفات

براساس مواد (۴ و ۱۱) آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، سقف معین برای مدت زمان اجاره ۱۰ سال و حتی در شرایطی بیش از آن، پیش‌بینی شده است.^۱ بنا به دلایلی مانند افزایش غیرقابل پیش‌بینی اجاره‌ها و ایجاد زمینه نوعی از انحصار برای مستأجران در قراردادهای ۱۰ ساله اجاره موقوفات و احتمال بالای تضییع حقوق موقوفات و موقوف‌علیهم آنها از خلال این قراردادها، می‌توان نتیجه گرفت که طول مدت ۱۰ سال برای اجاره موقوفات در ایران زیاد و آسیب‌زاست. براین اساس پیشنهاد می‌شود که برای تعیین عادلانه اجاره‌بها، سقف زمانی اجاره موقوفات کاهش یابد. بنابراین پیشنهاد می‌شود که بند «د» ماده (۱۱) آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه به صورت زیر اصلاح شود:

اصلاحیه بند «د» ماده (۱۱) آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه: مدت اجاره نباید بیش از سه سال باشد مگر با جلب موافقت رئیس سازمان.

۶-۶-۲. افزایش سقف مجاز مدت زمان اجاره موقوفات در مقابل تعمیر و بازسازی

مسئله مستهلک شدن موقوفات، همواره به‌عنوان یکی از چالش‌های اساسی حوزه وقف مطرح بوده است. براساس آمارهای موجود اگرچه در سال‌های جاری، نسبت به اوایل دهه ۱۳۸۰ تعداد رقبات تقریباً دو برابر شده است اما در سال‌های اخیر شمار رقبات روند کاهشی داشته است و ۷۳ هزار رقبه در کشور وجود دارد که در بهترین حالت حداقل ۲۳ سال از عمر آنها می‌گذرد. بنابراین مستهلک شدن رقبات را می‌توان یکی از فراگیرترین چالش‌های موقوفات کشور دانست [۲۸]. در همین راستا و برای پاسخ دادن به این مسئله، ایده‌ای تحت عنوان افزایش سقف مجاز

۱. بند «ج» ماده (۴) آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه: «ایجاد برای مدت بیش از ده سال با رعایت ماده (۳۲) این آیین‌نامه» و بند «د» ماده (۱۱) آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه: «مدت اجاره نباید بیش از ۱۰ سال باشد مگر با جلب موافقت سرپرست سازمان».

اجاره موقوفات به شرط تعمیر و بازسازی رامی توان مطرح کرد. از این رو، پیشنهاد می شود بند ذیل به ماده (۱۱) آیین نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه الحاق شود:

بند الحاقی به ماده (۱۱) آیین نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه: به منظور جلوگیری از مستهلک شدن موقوفات، افزایش مدت اجاره موقوفات در مقابل بازسازی و تعمیر، بر مبنای ارزش تعمیر و بازسازی تا مدت ۱۰ سال، با تأیید سازمان اوقاف و امور خیریه بلامانع است.

۳-۶-۶. استقرار سکویی جامع در بستر وب برای افزایش شفافیت در امور موقوفات و سازمان اوقاف

کم شدن استقبال از وقف می تواند ارتباطی مستقیم با کاهش اعتماد عمومی به سازوکارها و روبه های حکمرانی وقف در کشور داشته باشد. یکی از راهکارهای افزایش شفافیت و از رهاورد آن افزایش اعتماد عمومی در این حوزه، ایجاد سکویی مبتنی بر وب است که اطلاعات مختلف موقوفات و سازمان اوقاف و امور خیریه را بازتاب بدهد. این اطلاعات می تواند شامل حوزه فعالیت، وضعیت مالی و مدیران موقوفات و سازمان اوقاف باشد. همچنین، این سکوی برخط می تواند براساس شاخص هایی مشخص، عملکرد موقوفات را ارزیابی کرده و آنها را براساس این ارزیابی رتبه بندی کند و از مجرای این رتبه بندی قابلیت مقایسه را برای مردم فراهم آورد تا خیران و واقفان به شکل کاملاً شفاف، با اعتماد، آگاهی و اطمینان به موقوفات مورد نظر خود کمک مالی کنند. لازم به ذکر است که وب گاه رسمی سازمان اوقاف همواره بخشی با عنوان «سامانه شفافیت» داشت که تا پیش از اردیبهشت ماه ۱۴۰۴، هیچ گونه داده ای در آن قرار نگرفته و عملاً خالی بود. این سازمان از اردیبهشت ماه این سال شروع به بارگذاری داده هایی در زمینه هایی چون ساختار و حکمرانی سازمان، منابع انسانی، برنامه ریزی و عملکرد سازمانی، مقررات و مجوزها و غیره کرده است. اما هنوز حجم داده های بارگذاری شده نسبت به داده های موجود بسیار پایین بوده و بسیاری از این داده ها قدیمی و غیر کامل است و می توان گفت که تا حد مقبول استقرار، فاصله ای جدی دارد.

- [۱]. نوراحمدی، مهدی. (۱۳۸۲). بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی. فصلنامه علمی پژوهش‌نامه حقوق اسلامی. دوره ۴. شماره ۲ و ۳.
- [2]. Akbulut, I (2007). Vakif Kurumu, Mahiyeti Ve Tarihi Gelişimi. Vakıflar Dergisi.
- [3]. Kılıçalp-Iaconantonio, S. Sevda (2013). Türkiye’de Vakıfların Gelişimi (Değişim için Bağış Projesi). Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV).
- [4]. Yılmaz, Y. (2020). Türkiye’de Vakıfların, Kâr Amacı Gütmeyen Sosyal Politika İşlevleri: “Sosyal Millet” Anlayışı. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi(78), 283 - 331
- [5]. Akyıldız, Y., & Abay, A. R. (2017). Vakıf Müessesesinin Gelişimi Ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 7(15), 141 - 157
- [6]. Gümen, L (2014). Türkiye’de Vakıfların Dünü Bugünü. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- [7]. <https://www.vgm.gov.tr/>
- [8]. Şenel, Ş & tayan, Z. (2009). 1926-1967 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti’nde Kurulan Tesisler (Vakıflar). Akademik Bakış. Cilt 3, Sayı 5.
- [9]. Vakıflar Genel Müdürlüğü 2023 Yılı İdare Faaliyet Raporu.
- [۱۰]. رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ترکیه (۱۳۷۴). وقف در ترکیه. نشریه وقف میراث جاویدان. شماره ۱۰. صص ۶۲-۶۷.
- [۱۱]. یوسفی، مریم. (۱۳۹۷). تحول نهاد وقف هم‌گام با جهانی شدن: بررسی موردی ترکیه (۲۰۱۴-۱۹۸۰). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات منطقه‌ای. دانشکده روابط بین‌الملل وزارت امور خارجه.
- [12]. <https://tdv.org/tr-TR/>
- [13]. <https://www.vkv.org.tr/>
- [14]. Türkiye diyanet vakfı (2023) 2022 yılı idare faaliyet raporu.
- [۱۵]. گزارش‌های نگاه به تغییرات و تحولات سازمان امور دیانت ترکیه از بدو تأسیس تا سال ۲۰۲۳ میلادی: سازمان امور دینی به‌عنوان یک نهاد بین‌المللی (۱۴۰۲). گزارش وابستگی فرهنگی جمهوری اسلامی در استانبول. سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.
- [16]. Sabancı Vakfı 2023 Faaliyet Raporu.
- [۱۷]. صبوری کزج، جواد. (۱۴۰۳). واکاوی کارکرد اجتماعی نهاد دین در جهان امروز؛ مطالعه موردی: سیاستگذاری دینی و تبلیغی کشور ترکیه در گستره فراملی. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ. شماره مسلسل: ۲۰۲۷۸.
- [18]. Kadıoğlu, A. S. (2020). Türk-İslam Sentezi’nin Oluşum ve Gelişim Süreci. OPUS International Journal of Society Researches, 16(27), 813 - 834 <https://doi.org/10.26466/opus.699138>
- [19]. <https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanismaniyi-tesvik-fonu/>
- [20]. <https://turkiyemaarif.org/>
- [21]. Türkiye Maarif Vakfı 2023 Faaliyet Raporu.

- [22]. Kavak, Y. (2018), Yeni Vakıfların Kurulma ve Faaliyet İlkeleri, Legal Hukuk Dergisi, 16 (184), s. 16351-1654.
- [23]. <https://www.gib.gov.tr/>
- [24]. AçıkAçık Derneği Faaliyet Raporu (2022 - 2024).
- [25]. <https://acikacik.org/>
- [۲۶]. سالنامه آماری فرهنگ و هنر سال ۱۴۰۱. دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی راهبردی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- [27]. <https://ihh.org.tr/en>
- [۲۸]. سیاحی زاده فرد، سیدحسنعلی. (۱۴۰۴). واکاوی چالش‌های فعال‌سازی رقبات منفعتی و موقوفات مساجد کشور. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. دفتر فرهنگ و آموزش (گروه دین، ارشاد اسلامی و اوقاف). شماره مسلسل: ۲۰۷۱۷.

گزیده سیاستی

نهاد وقف از عثمانی تا ترکیه فعلی، با تمرکزگرایی و مداخله دولت توسعه یافت و به چتر حمایتی شبکه‌های دینی و عامل قدرت‌گیری حزب عدالت و توسعه تبدیل شد. برخی از تجربه‌های کلیدی نهاد وقف ترکیه برای ایران شامل کاهش سقف مدت اجاره، شفافیت وبمحور و معافیت مالیاتی مشارکت‌کنندگان در عمران موقوفات است.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، روبروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۳۰۰۰ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۵۸۵۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وبسایت: rc.majles.ir